

Sarmiento

Anuario Galego de Historia da Educación

Comité de redacción

Herminio Barreiro Rodríguez, *Universidade de Santiago (director)*
 Carmen Benso Calvo, *Universidade de Vigo*
 Narciso de Gabriel, *Universidade da Coruña*
 J. Luis Iglesias Salvado *Universidade da Coruña (secretario)*

Consello editor

Herminio Barreiro Rodríguez, *Universidade de Santiago*
 Carmen Benso Calvo, *Universidade de Vigo*
 Mª Dolores Cotelo Guerra, *Universidade da Coruña*
 Xosé Manuel Cid Fernández, *Universidade de Vigo*
 Antón Costa Rico, *Universidade de Santiago*
 Narciso de Gabriel, *Universidade da Coruña*
 Eugenio Otero Urtaza, *Universidade de Santiago*
 Carmen Pereira Domínguez, *Universidade de Vigo*
 Angel S. Porto Ucha, *Universidade de Santiago*
 Vicente Peña Saavedra, *Universidade de Santiago*
 José Luis Iglesias Salvado, *Universidade da Coruña*
 Sabela Rivas Barrós, *Universidade da Coruña*
 José Mª Sánchez Pernas, *Universidade da Coruña*

Consello asesor

Denice B. Catani, *Universidade de São Paulo (Brasil)*
 Héctor Rubén Cucuzza, *Universidade de Luján (Argentina)*
 David Hamilton, *Umeå University (Suecia)*
 Agustín Escolano Benito, *Universidade de Valladolid*
 Giovanni Genovesi, *Universidade de Parma (Italia)*
 José María Hernández Díaz, *Universidade de Salamanca*
 Dominique Julia, *ESHES (Francia)*
 Antonio Nóvoa, *Universidade de Lisboa (Portugal)*
 Julio Ruiz Berrio, *Universidade Complutense (Madrid)*
 Frank Simon, *Universidade de Gent (Bélxica)*
 Mercedes Vico Monteoliva, *Universidade de Málaga*
 Antonio Viñao Frago, *Universidade de Murcia*

Este volume publícase cunha subvención da Dirección Xeral de Investigación, Desenvolvemento e Innovación da Xunta de Galicia.

Sarmiento. Nº 10. Outono, 2006

Edición Técnica: Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo.

Editan: Servicios de Publicacións das Universidades de Vigo, A Coruña e Santiago de Compostela.

SARMIENTO inclúese sistematicamente, entre outras bases de datos, en CIRBIRC (CSIC), ISOC, FRANCIS e REBIUN.

ISSN: 1138 - 5863

D.L.G.: C XXXXXXX

Imprime: Tórculo Artes Gráficas, S.A.

Sarmiento

Anuario Galego de Historia da Educación
Número 10, 2006

ESTUDOS

- *O fío da memoria: unha escola daquel tempo** 9
Herminio Barreiro Rodríguez
- *Usos y dimensión moral de la memoria y el olvido en la historia de la educación** 25
Juan Manuel Fernández Soria
- *La depuración franquista del profesorado en los Institutos de Segunda Enseñanza de España (1937-1943). Estudio cuantitativo para Galicia ...** 59
Olegario Negrín Fajardo
- *A Escola de Doloriñas: presenza, latexo e memoria dun tempo escolar** 101
Gema Borrajo
- *Dous modelos educativos, duas escolas enfrontadas: a escola republicana e a escola nacional-católica** 113
Anxo S. Porto Ucha; J. Luis Iglesias Salvado
- *A participación das mulleres ourensás no ensino secundario (1900-1930)** 147
Carmen Benso Calvo; Rosa Mª Cid Galante
- *Pedro Álvarez, mestre en Compostela: pequena historia da Academia Comercial** 187
Isabel Álvarez García
- *Asociacionismo de base e concellos: unha lectura diacrónica (1964-2005)** 193
Manuel Pérez Rúa; Hector M. Pose Porto
- *Quen habita aos educadores sociais? Escenografías dos profesionais da axuda** 207
Pablo Montero Souto

DOCUMENTOS

*Mestres de España (III)	219
---------------------------------------	------------

Victor M. Juan Borroy; J.Luis Iglesias Salvado

*Jose Ramón Fernández-Ojea, mestre. Memorias do seu paso por duas escolas galegas	271
--	------------

Carmen Benso Calvo; Xosé Fernández Fernández

*A "legalidade" dos franquistas: os procesos de depuración. O caso do mestre Víctor Fráiz Villanueva	289
---	------------

Antón Costa Rico

NOVAS	297
--------------------	------------

* I Xornadas da Sociedade Española para o estudo do patrimonio historico-educativo (*Vicente Peña Saavedra*)

* Notas de actualidade (*Antón Costa Rico*)

* Notas de lectura (*Antón Costa Rico*)

* Reseñas: A. COSTA RICO: Historia da educación e da cultura en Galicia (Séculos IV-XX). Permanencias e cambios no contexto cultural e educativo europeo. (*Narciso de Gabriel*); A. ESCOLANO BENITO: Historia ilustrada de la escuela en España. Dos siglos de perspectiva histórica. (*Vicente Peña Saavedra*); X. TORRES SANTOMÉ: La desmotivación del profesorado. (*Sabela Rivas Barrós*); J.J. ROUSSEAU: Emilio ou da educación. (*Antón Costa Rico*); F. TILDEN: La interpretación de nuestro patrimonio. (*Araceli Serantes*); N.DE GABRIEL: Ler e escribir en Galicia. (*A. S. Porto Ucha*)

A participación das mulleres ourensás no ensino secundario (1900-1930)

The participation of women from Ourense in secondary schools (1900-1930)

Carmen BENSO CALVO

Rosa María CID GALANTE

Universidade de Vigo

RESUMO: Neste texto analízase a evolución da incorporación da muller ourensá nos estudos secundarios no contexto galego e español, e mesmo cal era o perfil sociolóxico destas primeiras pioneiras así como o seu rendemento académico. Todo elo permitirá achegarmonos a derterminar cal era o interese que as move a realizar estudos sabendo que a mentalidade da época lles era adversa.

PALABRAS CHAVE: Educación feminina, ensino secundario, segregación cultural, clase social, Ourense, rendemento académico, legalidade.

ABSTRACT: This text analyzes the evolution of the incorporation of women from Ourense into secondary schools in Galicia and on a national level, focusing on the sociological profile of these early pioneers and on their academic performance. This has enabled us to speculate on what drove them to carry out these studies, even though they were well-aware that the mentality at that time was against them.

KEY WORDS: Woman's education, secondary education, cultural segregation, social class, Ourense, academic performance, legality.

1.-Da exclusión á coinstrución: a lenta incorporación das mulleres no bacharelato en España

Se difícil foi admitir o dereito da muller en España a incorporarse ao sistema educativo nacional deseñado polo liberalismo moderado, de ningún xeito podía pensarse que esta quixese ir máis alá da aprendizaxe acadada no ensino primario, pois a educación secundaria pensábase para unha minoría de privilexiados chamada a formar parte das clases dirixentes, prototipo onde non tiña cabida a muller. Por tal motivo, existía un baleiro legal

ao respecto, aínda que como ben di Consuelo Flecha, grande coñecedora do tema, lexislar non significa resolver o problema¹.

Na consideración que se tiña da muller a mediados do século XIX —momento en que se configura a ensinanza secundaria moderna— e no papel asignado a ela por parte dunha sociedade de réxime patriarcal non se contemplaba que esta aspirara a unha maior formación educativa que a adquirida no ensino primario pois non ía exercer nin unha profesión liberal nin dedicarse a actividades industriais, mercantís, profesionais, etc., para as que habilitaba unha maior instrución —na ensinanza media e superior. A lexislación escolar decimonónica nin sequera regulaba o acceso das alumnas ao ensino secundario nin universitario, pero tampouco o inhibía, de aí a incerteza que se viviu nos centros ante as primeiras solicitudes de ingreso².

As primeiras irrupcións das alumnas nos institutos comezaron a producirse no Sexenio Revolucionario e provocan a consabida axitación e asombro no persoal do establecemento. A falta de previsión fixo que os centros elevaran a consulta á Administración, que polo baleiro legal do momento e á espera de dar unha solución definitiva ao problema que se suscitaba, determinou que as mulleres puideran matricularse e examinarse pero non asistir ás clases. Non se producía, polo tanto, un ingreso automático, pois debían realizar os estudos de forma doméstica ou privadamente para evitar a coeducación no centro. Pero a situación foi cobrando cada vez maior complexidade cando algunhas comezaron a solicitar o título de grao, o que aumentou o desgusto do persoal do centro e a propia Administración, que de novo debía enfrontarse a algo imprevisto. As instancias políticas ditarán a Orde do 22 de xullo de 1878, que lles outorgaba ás alumnas o dereito de expedirlles dita titulación, pero coa aclaración de que esta non levaba consigo ningunha capacitación profesional, tratándose simplemente dun certificado de estudos “tan necesarios para elevar o nivel intelectual da muller”³.

Esta traxectoria vaise ver truncada no curso 1882-83 ao decidirse que o ensino secundario quedaba vetado ás mulleres por consideralo innecesario e inútil para estas. Por fortuna esta medida tivo unha curta duración, pois o 23 de setembro de 1883 unha Real Orde autorizaría de novo ás mulleres cursar o bacharelato. Non obstante, existía outro obstáculo que minguaría, sen dúbida, o interese de moitas a realizar os estudos secundarios, trátase da prohibición da admisión de mulleres na Universidade decretada no RD de marzo de 1882 e que permanecería vixente ata 1885⁴.

¹ Consuelo Flecha García, “Profesoras y alumnas en los Institutos de Segunda Enseñanza (1910-1940)”, *Revista de Educación*, número extraordinario, 2000, p. 270.

² Antonio Viñao Frago, “Espacios masculinos, espacios femeninos. El acceso de la mujer en el bachillerato”, *Mujer y educación en España 1868-1975*, VI Coloquio de la Historia de la Educación, Santiago de Compostela, Departamento de Teoría e Historia de la Educación, 1990, pp. 570-574.

³ Vid.: Antonio Viñao Frago, “La crisis del bachillerato tradicional y la génesis de la educación secundaria. ¿Necesidad o virtud?”, *Pasado, presente y futuro de la Educación Secundaria en España* en Nieves Gómez García (ed), Sevilla, Kronos, 1996, p. 140; “Espacios masculinos, espacios femeninos...”, *Op. cit.*, p. 568-569.

⁴ Vid.: Consuelo Flecha García, “La incorporación de las mujeres a los Institutos de Segunda Enseñanza en España.”, *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, 17, 1998, pp. 172-173; Las primeras Universitarias en España, 1872-1910, Madrid, Narcea, 1996, pp. 89 e 90.

Entre tanto suscitárase un intenso debate —paralelo ao que se estaba a producir por aquel entón sobre a perspectiva que debía adoptar o bacharelato en xeral— acerca de se as alumnas accedían á secundaria para unha simple ampliación de saberes ou como paso previo á universidade. A impresión de Benito Pérez Galdós era que estes estudos estaban destinados a señoritas da clase media e superior co obxectivo de adquirir un saber relixioso, catro regras de aritmética, historia sagrada, piano, francés, etc.⁵ Non se decantaba nin a favor nin en contra desta nova achega pero reflectía unha realidade da época. Non obstante, expertos autores en educación como Pedro de Alcántara García, profesor da Escola Normal de Mestras, membro da Asociación para o ensino da muller e abandeirado da renovación educativa en España, e os propios Conselleiros de Instrución Pública, manifestaban de forma clara a súa opinión ao respecto. Sostiña o citado pedagogo que o ensino secundario para a muller valía tanto como dicir cultura ou educación xeral, debendo adaptarse estes estudos á natureza —distinta e inferior á do home, por suposto— e destino da muller para que formaran boas esposas e nais máis cultas e sempre evitando que se convertera en “bacharel” sabia. Se fose necesario, poderíase estimar a posibilidade de configurar unha segunda ensinanza específica para a muller cun currículo e establecementos propios, como estaban facendo algúns países europeos na época⁶. Polo tanto, a opinión dominante nas últimas décadas do século XIX respecto á educación das mulleres era a de admitir unha maior formación cultural que a proporcionada pola escola primaria adaptada ás súas necesidades e nunca cunha intención de acceder á Universidade nin de exercer as profesións para as que habilitaban os estudos superiores. Deste modo concibíanse as ensinanzas do bacharelato —disciplinas illadas ou cursos completos— como auténtico “pasatempo”, cunha función similar á tradicional “ensinanza de adorno” que recibían as mulleres burguesas da época.

Unha vez que se permitiu ás primeiras mulleres acceder a estes estudos continuará a obrigada separación académica-institucional de alumnos por oficial e alumnas pola ensinanza doméstica reflectida nunha Real Orden do 11 de xuño de 1888 con carácter xeral⁷. Idea da que era partidaria Concepción Arenal manifestando no Congreso Pedagóxico de 1892 que o ambiente que reinaba nos Institutos era pouco recomendable para as mulleres⁸. Igualmente os estudos poderíanse facer de forma oficial se a Administración, tras a preceptiva consulta elevada á superioridade, resolvíao favorablemente. Temos constancia da remisión favorable dada polo Reitor de Santiago Don Romero Blanco en marzo de 1893 a unhas alumnas que querían cursar estudos no Instituto de Ourense:

“El Ilmo. Director General de Instrucción Pública con fecha 27 del actual me dice lo siguiente: En 20 de Septiembre último se comunicó a ese Rectorado la orden siguiente. Vistas las instancias elevadas por Doña Inés Hernández San Martín y Doña María de la Luz Rodríguez Salgado en

⁵ Benito Pérez Galdós, “La revolución de julio”, *Episodios Nacionales*, Madrid, Aguilar, 1971, tomo III, p. 849.

⁶ Pedro Alcántara García, “Caracteres, sentido y dirección de la educación fundamental de la mujer”, *Revista de España*, tomo CIV, maio-xuño 1885, pp. 210-213, cit. por Consuelo Flecha García., “La incorporación de las mujeres...”, *Op.cit.*, 161.

⁷ P. Ferrer y Rivero, *Tratado de la Legislación de Primera Enseñanza*, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, 1915, p. 77.

⁸ Vid.: Raquel Vázquez Ramil, *La Institución Libre de Enseñanza y su aportación a la Educación de la Mujer Española: la Residencia de Señoritas (1915-1936)*, Betanzos, Lugami, 2001, p. 57.

solicitud de matrícula en Segunda Enseñanza esta Dirección General se ha servido declarar que autorizada la mayor por las disposiciones vigentes para hacer los estudios del Bachillerato no necesitan autorización para efectuar las matrículas a que se refieren en las que pueden ser inscritas desde luego. Lo que traslado a VI. para su conocimiento y demás efectos".⁹

Dito proceso consultivo mantívose vixente ata a Real Orden de 8 de marzo de 1910 cando se derogou a RO de 11 de xuño de 1888 e se admitiron as inscricións femininas sen limitacións e sen distinción por razón de sexos no ensino oficial e non oficial. É a partir de entón cando os centros tiveron que facer fronte a unha maior achega de mulleres que querían cursar estudos de bacharelato. Moitas delas xa accedían aos Institutos para dar cumprimento a obxectivos máis pretensivos entre eles o acceso á Universidade ou a un traballo cualificado¹⁰. Pero un dos asuntos cruciais e de difícil resolución foi o tema da coinstrucción. A normativa de 1910, que autorizou a matrícula de mulleres no ensino secundario, non indicaba como debía facerse a organización espacial; polo tanto cada centro adoptou as medidas que consideraba máis oportunas, que eran similares en case todos. Estas estratexias tiñan como finalidade evitar a xuntanza de alumnos e alumnas; por iso, nas aulas as mulleres adoitaban a permanecer xunto ao profesor se eran poucas, se o seu número aumentaba estarían apartadas nunha fila ou ao final da clase. No resto do edificio, durante os tempos de lecer era habitual dispensarlles diferentes espazos¹¹. Evitar a educación mixta nas aulas, impedir o achegamento dos compañeiros e compañeiras, procurar que non se interferiran, etc., era cuestión de moralidade, aínda que en moitos foros —como por exemplo no Congreso de Luxemburgo de 1922— se manifestou que a coeducación, que existía nalgúns centros escolares españois, non estaba sendo en absoluto prexudicial para ningún dos dous sexos nin para o discorrer da vida do centro. Non obstante, a Reforma do Bacharelato de 1926 preocupouse de levar adiante as denominadas permanencias nos institutos, de forma que non coincidiran alumnos e alumnas nelas¹².

⁹ AIOP, *Libro de Rexistro de Entrada*, caixa 137.1.

¹⁰ Rosa María Capel Martínez, *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid, Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1986, pp. 414-415.

¹¹ Antonio Viñao Frago, "Espacios masculinos, espacios femeninos...." *Op.cit.*, p. 570-574. No Instituto Provincial de Lugo ao rexistrarse en 1909 unha muller no centro, o claustro tivo que tratar este punto. Considerábase que esta non debía estar no claustro da planta baixa entre os seus compañeiros e tampouco na sala de profesores; pensouse na biblioteca, pero creuse que se trataba dunha condena á quietude e ao silencio. Finalmente chegouse á conclusión de que había que deixala en liberdade para que ela mesma escollese o lugar que máis lle agradase. Vid.: Luciano Fernández Penado, *Historia viva del Instituto de Lugo*, Lugo, Deputación Provincial, 1987, pp. 120-121.

¹² Vid.: Consuelo Flecha García, "La coeducación un quehacer ético: memoria y presente", *Cuestiones Pedagógicas*, nº. 10-11, 1993-74, pp. 233; "la Educación de las mujeres después del 98" en, J. Ruiz Berrio et al. (ed), *La educación en España a examen (1898-1998)*, *Jornadas Nacionales en conmemoración del centenario del Noventayochto*, Volume II, Zaragoza, Excma. Diputación de Zaragoza, 1999, p. 335; Antonio Viñao Frago, "Espacios masculinos, espacios femeninos. El acceso de la mujer al bachillerato..." *Op. cit.*; "La crisis del bachillerato tradicional y la génesis de la educación secundaria..." *Op.cit.*, p. 140; Patricia Delgado Granados, "La formación profesional en la mujer: 1900-1928" en Consuelo Flecha e Marina Núñez (eds), *La educación de las mujeres: nuevas perspectivas*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2001, pp. 70-71.

A medida que medraba o interese das mozas por incorporarse aos estudos secundarios volveu pensarse na necesidade de concibir centros específicos de ensino secundario, tal como se debatera no Congreso Pedagóxico-Hispano-Portugués-Americano de 1892. En Galiza un dos defensores desta idea foi J. Vicente Viqueira López-Cortón, quen, nunha conferencia pronunciada en 1918, reclamaba a creación de institutos para a muller, pois indicaba que neles se lle ofrecería á muller a mellor educación xeral posible e unha preparación para cantas profesións puidera desempeñar¹³. Sen dúbida, significaría un importante incentivo para que houbera unha maior achega feminina nestes estudos, pero dita empresa requiría contar cunha demanda avultada de mulleres que fixera posible o seu sostemento, algo que non se conquistaría ata avanzado o primeiro terzo de século, que, tras a experiencia da creación dunha sección feminina nun instituto de bacharelato en 1911 e o funcionamento de dúas seccións separadas,—masculina e feminina— no Instituto-Escola, será en 1929 cando se instauran os primeiros institutos femininos en Madrid e Barcelona, inicialmente cun carácter local e posteriormente elevados á categoría de nacionais, onde se impartirían todas as ensinanzas de bacharelato vixente¹⁴. No mesmo ano, no Congreso Internacional de Segunda Ensinanza que se celebrou en Bucarest tratouse de cuestións relativas a espazos, profesorado, currículo, obxectivos e finalidade en relación á segunda ensinanza para as mozas, cuestións que suscitaron un acalorado debate entre o profesorado; nas conclusións recolleuse que a ensinanza secundaria debería comprender a mesma formación para os dous sexos, nas mesmas condicións e co mesmo profesorado, asuntos que suscitaban igualmente intensas disputas en España¹⁵. Debates que se deixaban traslucir a través da prensa ourensá, como o seguinte artigo asinado por Salvador Padilla quen se mostraba favorable á coeducación como un medio beneficioso para ambos os dous sexos:

“Las Normales, los Institutos, las Escuelas de Comercio, las Universidades han de estar a la Orden del día para hombres y mujeres, abandonando los soñados peligros de la coeducación de los dos sexos...Lo que yo he visto es que esta coeducación ha sido beneficiosa para ambos sexos. El varón por instinto mide más sus palabras, se estimula por una noble emulación, establece una fraternidad casta con las compañeras; estas aconsejan como futuras madrecitas, evitan por pudor que los malos lo sean delante de ellas, interceden por ellos cuando se hacen acreedores a castigo, sacan dulcemente los colores a la cara a los desaplicados...”¹⁶

¹³ Vid.: Johan Viqueira, “Conferencia” en *A Nosa Terra*, A Coruña, nº. 115, 20 de marzo de 1920, p. 6 en Mª Xosé Rodríguez Galdo (coord.) *Textos para a Historia das mulleres en Galicia*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1999, pp. 535-536.

¹⁴ Vid.: *Diccionario de Pedagogía Labor*. Voz “Institutos femeninos de segunda enseñanza”, tomo segundo, Barcelona-Madrid-Buenos Aires-Río de Janeiro, Editorial Labor, 1936; Ramón López Martín, *Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera. Institutos y Universidades, II*, Valencia, Universidad de Valencia, 1994, pp. 145-147; Consuelo Flecha García, “La educación de las mujeres después del 98...”, *Op. cit.*, pp. 336-337.

¹⁵ Benso Calvo, Carmen “El debate en torno a la segunda enseñanza en el contexto internacional de principios del siglo XX: coeducación, formación pedagógica del profesorado y renovación de la práctica docente”, *Revista Española de Educación Comparada* (en prensa)

¹⁶ Salvador Padilla, “La mujer debe estudiar”, *La Región*, 13-6-1930, p. 1

¿Que interese animaba ás mulleres a cursar este nivel educativo? Para algunhas, como dicía Pérez Galdós, o bacharelato dirixíase a ampliar sen máis a súa formación sen afastarse moito do modelo das ensinanzas de adorno. Para outras, as menos, o interese centrábase en conseguir a credencial para acceder á Universidade. Nada mellor para coñecer con precisión los intereses femininos no ensino secundario que facer un seguimento das alumnas que accederon ao bacharelato, ver a súa traxectoria académica e conxecturar acerca das motivacións que as animaron a realizalos.

Xa a comezos do século pasado, se queremos saber cales eran as pretensións das mulleres que accedían ao bacharelato debemos ter en conta que certas normativas puideron servir de motores para esa decisión; por exemplo, cando se permitiu validar os estudos de bacharelato cos de maxisterio —carreira moi demandada polas mulleres— e viceversa, cando despois de estudar algúns cursos de secundaria poderíase exercer como profesor/a nunha escola incompleta; cando os estudos de maxisterio se trasladaron aos institutos; cando o grao elemental do Plan Callejo se estipulou suficiente para acceder á carreira de Matronas, Institutriz, Taquígrafa ou Enfermeira e os superiores para a Universidade e o Maxisterio, etc.¹⁷. En definitiva, todos eles podían supor un incremento de mulleres, sobre todo pertencentes ás clases medias, nos institutos, pero iso si, tomándose as medidas pertinentes para paliar a presenza conxunta¹⁸. Mentres tanto tamén serviría de filtro para aqueles, tanto homes como mulleres, que simplemente pretendían conseguir unha cultura maior.

2.-A evolución do alumnado feminino no Instituto ourensán no primeiro terzo de século

Cunha sociedade manifestamente en contra de que a muller accedera a unha formación completa e de rigor e unha vontade política, expresada na lexislación, pouco decidida a estimular o seu ingreso no bacharelato, era previsible que se producise unha incorporación lenta e tardía. Así mesmo, a existencia dun só instituto de carácter público na provincia, pensado maiormente para unha demanda masculina porque estaba destinado a ocupar postos de relevancia na sociedade, forzaría a moitas a deixar a súa casa para trasladarse á capital para ver cumpridos os seus obxectivos —de tal forma que preferían a ensinanza doméstica ou privada. Así, debemos imaxinar denodadas inquedanzas naquelas primeiras mulleres que xa a finais do século XIX fixeron a súa incursión no Instituto provincial, entre as que teríamos que citar a Rafaela Rodríguez, primeira muller matriculada no centro, natural de San Eusebio da Peroxa, que ingresou no centro no curso 1880-1881 aos doce anos e no 1885 examinouse de grao de bacharelato obtendo uns brillantes resul-

¹⁷ Vid.: Manuel Puellez Benitez, *Educación e ideología en la España Contemporánea*, Barcelona, Labor, 1986, p. 273; Emilio Díez de la Guardia, *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España de 1875 a 1930. Un conflicto socio-pedagógico*, Madrid, CIDE, 1988, pp. 379-381; Ministerio de Educación y Ciencia, *Historia de la Educación en España de la Restauración a la II República*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1989, pp. 123-132, 179-182, 218-227; Consuelo Flecha García, "Profesoras y alumnas en los Institutos de Segunda enseñanza...", *Op.cit.*, pp. 276-283.

¹⁸ Consuelo Flecha García, "La educación de las mujeres después del 98".... *Op.cit.*, p. 328-329.

tados¹⁹. Outra das pioneiras foi Carmen Martínez Hernández, nacida en Pontevedra en 1866, que realiza o exame de ingreso no 1884 pero opta pola ensinanza doméstica. Nas materias nas que se inscribiu conseguiría uns excelentes resultados. Finalmente, expedíuselle un certificado para a Escola Normal da capital²⁰. Xa a finais do século, en 1891, o instituto contaba coa inscrición por libre de Dona Elisa Carnicero del Río, nacida en 1864 e natural de Vilardevós, que se examinou a unha idade bastante avanzada, aos 27 anos, das disciplinas nas que se inscribiu acadando o título de Grao en Bacharel en 1892²¹.

Nin que dicir ten, que a partir dos anos oitenta, aínda que a presenza de mulleres sexa simplemente testemuñal, o Instituto converteríase nun centro mixto. Por iso, habería que pensar na estupefacción que se viviría no establecemento e, aínda que non temos documentos que nos describan as primeiras reaccións, é de supoñer que serían similares ás que se produciron noutros establecementos de secundaria dentro e fóra de Galiza²². Véxase a continuación como foi evolucionando a matrícula masculina e feminina no instituto ourensán.

Tomando como fonte base os rexistros de matrícula que se atopan no Arquivo do actual Instituto Otero Pedrayo púidose elaborar a táboa da evolución do alumnado por tipo de matrícula. Trátase dunha información de primeira orde a través da cal podemos saber o nome dos matriculados, a natureza, a idade e as materias nas que se inscribiron. Pero, ao non poder ter datos de toda a serie, houbo que recorrer a outras fontes como os anuarios estatísticos e as memorias de instituto, que, a pesar de seren fontes oficiais, deben considerarse con certos receos, ao non ser raro atopar diferentes datos para o mesmo ano²³. A dificultade aumentou cando, ao botar man das memorias, estas presentaban as cifras totais do alumnado sen discriminar por sexo, polo que nos vimos na obriga de realizar un cálculo aproximado das alumnas, efectuando a diferenza entre o total que indicaban as memorias e o número de matriculadas entresacadas dos expedientes académicos²⁴. Os resultados recóllense no cadro 1.

¹⁹ No AIOP non figura o expediente académico desta muller, da que si hai constancia nos libros de rexistro. Por tal motivo, a información sobre a súa traxectoria escolar foi extraída de Consuelo Flecha. Vid.: Consuelo Flecha García, *Textos y documentos sobre educación de las mujeres...* *Op.cit.*, p. 248.

²⁰ Esta muller matricúlase entre os anos 1884 e 1886 nas disciplinas de Latín e Castelán, Xeografía, Segundo de Latín e Historia de España. No curso 1886-1887 está inscrita en Aritmética e Álgebra, Retórica e Poética e primeiro de Francés, pero non tivo dereito a exame por non aboar as taxas. AIOP, *Expedientes académicos*, caixa 219.

²¹ Esta alumna matricúlase por libre de Latín, Xeografía, segundo Latín e Castelán, Historia de España, Historia Universal, primeiro de Francés, Retórica e Poética, Aritmética e Álgebra, Psicoloxía e Ética, Xeometría e Trigonometría, segundo de Francés, Física e Química, Historia natural e Agricultura. AIOP, *Expedientes Académicos*, caixa 350.

²² Vid.: Luciano Fernández Penado, *Historia viva del Instituto de Lugo...* *Op.cit.*, pp. 120-121.

²³ Como exemplo, temos o caso dos datos ofrecidos polo Anuario Estatístico de Instrucción Pública do ano 1909-1910, que non coinciden cos ofrecidos polas memorias do Instituto. O primeiro indica un total de 333 alumnos matriculados e o segundo, 463.

²⁴ Como só contaba para estes anos co total de alumnos/as matriculados/as foi necesario recorrer aos expedientes académicos onde se nos ofrecía información do ano de ingreso das matriculadas.

Cadro 1.- Evolución da matrícula no instituto ourensán (1900-1930)

Cursos	Homes				Mulleres				Total
	Oficial	Libre	Colexiada	Total	Oficial	Libre	Colexiada	Total	
1900-01	98	46	71	215	0	0	0	0	215
1901-02	149	50	32	231	0	0	0	0	231
1902-03	137	69	31	237	0	0	0	0	237
1903-04	147	74	21	242	0	0	0	0	242
1904-05	194	95	27	316	1	1	0	2	318
1905-06	202	129		331	3	4	0	7	338
1906-07*	182	113		295	8	6	0	14	309
1908-09**	221	239	53	513	0	2	0	2	515
1909-10**	194	199	52	445	9	0	0	9	454
1910-11**	197	235	47	479	0	6	0	6	485
1911-12**	205	248	45	498	0	7	0	7	505
1912-13**	195	216	47	458	2	25	0	30	485
1913-14**	177	289	48	514	5	16	0	21	535
1914-15	162	220	52	434	8	18	0	26	460
1915-16	159	247	69	475	3	16	0	19	494
1916-17	145	273	73	491	11	35	0	46	537
1917-18	131	300	66	497	23	51	0	74	571
1918-19	158	266	54	478	36	47	0	83	561
1919-20	138	333	28	499	46	68	0	114	613
1920-21	163	325		488	61	90	0	151	639
1921-22	188	312	38	538	65	123	0	188	726
1922-23	196	416	42	654	75	171	0	246	900
1923-24	198	462	54	714	73	169	0	242	956
1924-25	182	515	56	753	83	183	0	266	1019
1925-26	207	677		884	96	298	0	394	1278
1926-27	246	671	36	953	97	250	0	347	1300
1927-28	134	401	35	570	73	133	0	206	776
1929-30				697				237	934
1930-31	113	436	70	619	43	128	0	171	790
1931-32	190	760	62	1012	103	293	0	396	1408
1932-33	244	766	46	1056	183	362	0	545	1601

(Fonte: AIOP, *Registros de Matriculas do curso 1900-1901 a 1930-31*, Caixas 345, 346, 347, 141.2. Os datos que presentan dobre asterisco foron extraídos de: Instituto Otero Pedrayo, *Memoria del curso académico de 1908 a 1909*; *Memoria del curso académico de 1909 a 1910*; *Memoria del curso académico de 1910 a 1911*; *Memoria del curso académico de 1911 a 1912*; *Memoria del curso académico de 1912 a 1913*, *Memoria del curso académico de 1913 a 1914*; Orensé, La Popular, aos que se lle restou do total –pois estes non especificaban a matrícula por sexo– o número de inscricións femininas que figuraban nos libros de rexistro. Polo tanto, no referente ao sexo feminino son datos aproximados. Os que teñen un asterisco son datos do Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, *Anuarios de Instrucción Pública correspondiente al curso 1906 y 1907 extendido al de 1907 y 1908*, Madrid, Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, 1908.)

Vistos os datos da táboa, o que podemos indicar é que a finais do século XIX a presenza das primeiras alumnas supuña unha escasa pero testemuñal representación na matrícula dos institutos. A comezos do século XX éntrase nunha nova fase na que cada vez vai sendo máis normal a inscrición de mulleres nos establecementos de secundaria en xeral e no de Ourense en particular.

No discorrer destes trinta anos apréciase un grande aumento da matrícula total no Instituto; se a comezos de século apenas pasaba do centenar de alumnos, cara a finais deste primeiro terzo, no curso 1926-1927, chegou ao seu máximo apoxeo a partir do cal comezou un descenso acusado atribuíble ao novo plan de estudos que se implantou nestas datas²⁵. Este espectacular incremento de matrícula non cabe dúbida de que viña sendo impulsado polo proceso modernizador que comezaba a experimentarse en toda a provincia, pero especialmente na capital. Dito proceso tenta elevar o nivel de vida de certos sectores sociais que considerarán a educación como un ben de consumo e como un ben de investimento. Particularmente, na incorporación da muller xogan outros factores: os cambios de mentalidade que comezan a emerxer no ambiente do momento, a afloración de maiores aspiracións educativas e profesionais por parte do colectivo feminino²⁶ e, sobre todo, a nova normativa de 1910 que lles abría legalmente ás mulleres as portas dos institutos e das universidades sen ningunha restrición.

Observando a evolución do rexistro de alumnos no instituto ourensano podemos establecer diferentes etapas:

- *Primeira etapa*: tras a crise agraria finisecular, que no bacharelato ocasionara un brusco descenso de matrícula, dende inicios de século ata 1910 vai medrando moi lentamente. Arrinca a centuria sen presenza feminina no Instituto e cando esta xorde é pouco notoria. É un período no que a matrícula masculina oficial supera á libre —situación que se inverte a partir de 1908—, feito que se pode asociar ao endurecemento dos exames para o alumnado libre que establece Romanones en 1901.

- *Segunda etapa*: de ralentización dende 1910 a 1920, momento no que se duplica a matrícula e se mantén nunha media de medio millar de alumnos, aínda que no curso 1914-1915 hai un leve descenso, coincidente co proceso bélico que se estaba a vivir en Europa e que en certa medida prexudicaría o ánimo da sociedade do momento, e unha pequena oscilación en 1918-1919 producida pola incidencia na poboación escolar da epidemia da gripe. Pero a partir de entón seguiu incrementándose a matrícula, sobre todo de mulleres, chegando a exceder neste decenio o centenar de matriculadas. A modalidade de matrícula en ambos os dous sexos era preferentemente libre. No caso das mulleres pódese entender, á parte doutros aspectos, pola aínda incerteza da convivencia nun mesmo centro de homes e mulleres. No caso dos homes hai que ter en conta que cada vez son máis os colexios privados que se crean na capital e vilas importantes que teñen internado, o que supón un atractivo para eles. Este fenómeno non era illado, xa que tamén se producía no resto de España, tal como viña manifestando Eloy Luís André, que fora catedrático do Instituto de segunda ensinanza e ilustre intelectual da época²⁷. Para André o auxe da matrícula libre e o gran desnivel con respecto á ofi-

²⁵ Tal descenso tamén foi apreciable noutros establecementos da xeografía española remitindo ás causas de conxuntura social e económica do momento. Vid: Ramón López Martín, *Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera... Op.cit.*, pp. 127-131

²⁶ Carmen Benso Calvo, "Los inicios de la crisis del bachillerato tradicional en Galicia (1900-1930)" en *Historia de la Educación*, nº. 17, 1998, pp. 136-137.

²⁷ Eloy Luís André naceu en Mourazos, Verín, en 1876 e pertenceu á xeración de importantes galegos, como Basilio Álvarez, Cabanillas, Portela Valladares, etc. Cursou estudos no colexio dos Escolapios de Celanova e no

cial era debido a dous motivos principais: un, á escaseza dos centros oficiais de ensino secundario, que non chegaban a cubrir a crecente demanda social polos estudos secundarios, polo que habería que instalar en cada vila, polo menos, un centro de segunda ensinanza e, dous, porque o feito de realizar os estudos por libre, preferentemente sen saír da casa dos pais evitando os gastos do colexio privado, era unha forma de librarse da disciplina académica e os traballos da vida do centro. Todo iso, segundo el, obedecía ao falso concepto que en España se tiña da educación e da cultura en xeral crendo que o título de Bacharel era un mero precedente que tiña máis de burocrático que de académico para ingresar na Universidade²⁸.

- *Terceira etapa:* a partir de 1922 ata 1927, cando o volume de matriculados rexistrou cifras que superaron o millar. O alumnado masculino chegou ao seu punto culminante en 1926 con 953 inscricións e o feminino no 1925, con 394. Isto viña motivado tanto pola política económica primorriverista como pola incentivación cultural da época, poñendo especial interese na superación do analfabetismo cultural da sociedade española. Exemplo disto foi o notable esforzo por ampliar a rede de centros oficiais de segunda ensinanza, que, xunto á facilidade dos exames e á redución de disciplinas, vai supor un aumento do número de matriculados de forma máis notable que en épocas precedentes²⁹.

- *Cuarta etapa:* a partir de 1927, cando hai uns descensos tan drásticos que o Instituto chega a perder 526 alumnos no cómputo xeral. O rexistro de matrícula perde 385 alumnos e 141 alumnas. Así, despois de alcanzar as cifras máis elevadas en 1926, prodúcese un forte descenso, fenómeno que se aprecia en todo o conxunto español, debido ao descontento e incomodidade que sofren as familias pola entrada en vigor da reforma³⁰. Ademais disto, tamén incidiron no número de inscricións factores de índole político e económico, como foi a depresión de 1929 e os cambios políticos do momento.

Paralelamente a estas matrículas formalizadas no centro provincial existía a ensinanza colexiada, que era aquela que se realizaba nos diversos centros privados da capital e da provincia, ligados a maioría deles a ordes relixiosas, e algúns podían estar asimilados

Instituto de Ourense. Fixo estudos superiores nas Universidades de Santiago de Compostela, Salamanca e Madrid. Becado pola Universidade de Salamanca foi en 1899-1900 a Lovaina, Bruselas e París. En 1904 ocupou a cátedra do Instituto de Soria, pasando de alí a Ourense e en 1909-1910 sería pensionado polo Estado en Leipzig e Jena. Foi autor de numerosos ensaios de temática diversa, de artigos periodísticos, etc. Interesouse tamén pola cuestión e problemática de Galicia centrándose en aspectos da vida política, social e económica. Era unha persoa aberta de ideas democráticas, pero sempre actuou dende a independencia. Sobre este ilustre personaxe, vid.: Enrique Bande Rodríguez, *Teoría política de Eloy Luís André*, Ourense, (s.n.), 1987; Ramón López Vázquez *Eloy Luís André*, A Coruña, Baía, 2002; Enciclopedia Gallega, *Voz André, Eloy Luís*, Tomo 2, Gijón, Silverio Cañada, 1986, p. 90.

²⁸ Sobre as apreciacións que realiza Eloy Luís André acerca do Ensino Secundario é de sumo interese o seu libro, Vid.: Eloy Luís André, *Educación de la adolescencia*, Madrid, Imprenta de "alrededor del mundo", 1916, pp. 29-32.

²⁹ Vid.: Ramón López Martín, *Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera...Op.cit.*, pp. 126-130; Carmen Benso Calvo, "Los inicios de la crisis del Bachillerato tradicional en Galicia ... *Op.cit.*", p. 139.

³⁰ Vid.: Ramón López Martín, *Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera...Op.cit.*, pp. 127-131.

ao Instituto referente. Ditos centros non tiñan potestade para realizar exames de curso nin de grao e por iso debían revalidar os seus estudos realizando as probas no instituto oficial. Como pode observarse no cadro 1, a matrícula colexiada representada nos homes — o que constata que nesta época non existían colexios de secundaria para mulleres— vai perfilar unha serie de oscilacións e o novo século arrinca cun número moi escaso de matrícula colexiada, porque había poucos centros na provincia e porque a política de Romanones incentivaba o ensino público co endurecemento dos requisitos esixidos aos establecementos privados. Non obstante o anterior, conforme avanza os anos prodúcense máis fundacións de centros, o que fai incrementar a matrícula colexiada, que chega ao seu máximo no curso 1916-1917 e, despois duns anos de leve descenso de matrícula, de novo nos anos vinte recupérase grazas á política favorecedora de Primo de Rivera cara ás ordes relixiosas³¹.

Establecendo comparacións coa matrícula media de Galicia e España (cadro 2) poderíamos dicir que a do Instituto ourensán cobra máis impulso que a global destas, pero esta aceleración ten máis que ver coas baixas taxas de partida que cunha situación de privilexio desta provincia respecto ao conxunto galego. Con respecto aos demais institutos galegos, o de Ourense é no que máis evoluciona a matrícula, concretamente aumenta entre 1915 e 1929 un 89%. E neste incremento adquire protagonismo a matrícula feminina, que, como pode observarse na táboa, presenta uns índices de crecemento moi superiores aos masculinos, que tenden a manterse ao longo dos anos.

Cadro 2.- Evolución porcentual da matrícula total do bacharelato nos institutos de Galicia e España (1915-1930)

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Santiago	Galicia	España
1915-16	100	100	100	100	100	100	100
1916-17	101,5	123,2	108,7	114,1	109,6	110,3	107,6
1917-18	101,8	128,4	115,5	120,2	109,7	114,4	108,6
1918-19	97,5	144,7	113,5	132,8	106,4	116,6	107,2
1919-20	105,1	158,3	124	143,5	104,2	124,5	108,5
1920-21	93,2	156,5	129,3	181,2	95,7	128,1	108,2
1921-22	94,1	150,1	146,9	184,7	97,1	128,7	113,02
1922-23	108,5	162,9	182,1	164,5	100,8	138,6	119,3
1923-24	112,7	175,5	193,5	173,8	107,8	147,06	130,5
1924-25	138,4	200	206,2	220,9	121,3	170,5	142,6
1925-26	189,4	208,7	258,7	206,6	130,2	190,3	153,7
1927-28	109,1	151,3	157,08	137,6	119,5	156,1	131,2
1929-30	224,9	155,2	189,06	174,7	105,3	167,7	
media	123,01	159,5	160,3	162,6	108,9	141,07	120,9

(Fonte. elaboración propia a partir Ministerio e Instrucción Pública y Bellas Artes, *Anuario Estadístico de España de 1912*, Madrid, Imprenta de los Sobrinos de la Sucesora de M.Minuesa de los Ríos, 1913; *Anuario Estadístico de España de 1915*,

³¹ Trátase dunha etapa na que se engaden aos institutos provinciais de España unha gran cantidade de colexios incorporados, de tal forma que chegando a 1927-28 había 12.708 alumnos españois en colexios privados o que supuña un 20% da matrícula total. Vid.: Ramón López Martín, *Ideología y educación en la dictadura de Primo de Rivera...* *Op.cit.*, pp. 133-135.

Carmen Benso Calvo, Rosa María Cid Galante

Imprenta de los Sobrinos de la Sucesora de M.Minuesa de los Ríos, Madrid, 1916; *Anuario Estadístico de España de 1916*, Dirección del Instituto Geográfico y Estadístico, Imprenta de los Sobrinos de la Sucesora de M.Minuesa de los Ríos, Madrid, 1917; *Anuario Estadístico de España de 1918*, Imprenta de los Sobrinos de la Sucesora de M.Minuesa de los Ríos, Madrid, 1920; *Anuario Estadístico de España de 1919*, Imprenta de los Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1921; *Anuario Estadístico de España de 1920*, Imprenta de los Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1921; Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria, *Anuario Estadístico de España de 1922-1923*, Establecimiento Tipográfico "Sucesores de Ribadeneyra", Madrid, 1924; *Anuario Estadístico de España de 1923-1924*, Establecimiento Tipográfico "Sucesores de Ribadeneyra", Madrid, 1925; *Anuario Estadístico de España de 1925-1926*, Establecimiento tipográfico Sucesores de Ribadeneyra, Madrid, 1927; *Anuario Estadístico de España de 1930*, Establecimiento Tipográfico "Sucesores de Ribadeneyra", Madrid, 1932).

Neste momento son os datos referentes ás mulleres os que requiren a nosa atención e, se observamos os datos ofrecidos no cadro 3, as inscricións femininas arrincan neste século en 1904 para despuntar no ano 1912, cando se chega á trintena. Logo, tras unha breve paréntese de inapreciables descensos, principiarán a partir de 1916 os progresivos ascensos, de tal xeito que no curso 1919-1920 se excede a barreira das cen alumnas, chegando ao seu cénit no curso 1925-1926.

Cadro 3.- Evolución do alumnado feminino de secundaria nas cidades galegas e índice de evolución (1900-1930)

	A Coruña	Evolución	Lugo	Evolución	Ourense	Evolución	Pontevedra	Evolución	Santiago	Evolución
1900*	3	20	0	0	0	0	0	0	0	0
1906*	3	20	0	0	14	60,86	0	0	0	0
1909*	2	13,3	0	0	9	39,1	0	0	6	24
1910*	2	13,3	0	0	6	26,08	0	0	0	0
1915-1916	15	100	23	100	23	100	8	100	25	100
1916-1917	44	293,3	53	230,4	46	200	16	200	39	156
1917-1918	46	306,6	53	230,4	74	321,7	32	400	45	180
1918-1919	56	373,3	71	308,6	83	378,2	30	375	65	282,6
1919-1920	69	460	100	434,7	115	500	56	700	87	348
1920-1921	96	640	128	556,52	151	656,5	97	1212,5	101	404
1921-1922	98	653,3	147	639,13	188	817,3	131	1637,5	115	460
1922-1923	101	673,3	162	704,3	246	1069,5	121	1512,5	166	664
1923-1924	92	613,3	185	804,3	242	1052,1	130	1625	155	620
1924-1925	107	713,3	200	869,5	266	1156,5	189	2362,5	145	580
1925-1926	164	1093,3	228	991,3	394	1713,04	221	2762,5	177	708
1927-1928	155	1033,3	158	686,9	206	895,6	114	1425	164	656
1929-1930	296	1976,3	167	726,08	237	1030,4	172	2150	156	624

(Fonte: Anuarios estadísticos de España, anos 1916 a 1926. Os datos con asterisco foron extraídos de Anuario Estadístico de Instrucción Pública correspondente aos anos 1900-01; 1906-07 e 1909-10, os datos de 1910 hai que miralos con reserva pois indica para Ourense 0 mulleres matriculadas pero nós sabemos polos rexistros que si había mozas cursando estes estudos)

A primeira muller que se inscribiu a comezos de século de forma oficial foi Vicenta Lamas Barreiro, que en 1904 ingresou no centro con dez anos. Naceu en 1893 en Ourense dentro dunha familia de clase media-baixa, pois o seu pai era carpinteiro. Matriculouse simplemente nun curso e tan só en catro disciplinas: Lingua Castelá, Xeografía Xeral de Europa, Nocións de Aritmética e Xeometría e Caligrafía, e pese aos éxitos académicos conseguidos, non continuou os estudos³². Por libre constaba no rexistro Deogracias Vega Vegas, que realizou o exame de ingreso no 1904 con quince anos. Era natural da Peroxa, filla de propietarios, e realizou cinco cursos en convocatorias de xuño e setembro conseguindo unha nota media de notable pero tampouco finalizou os estudos³³. Posteriormente no curso 1905-1906 contamos coa presenza de tres mulleres que accederon por oficial aos estudos secundarios: a primeira sería María Paz Leonato, nacida en Ourense e filla dun médico, que fixo o ingreso con once anos e completou os estudos obtendo unha cualificación media de notable e o grao de Bacharel³⁴. Camila Trulock Bertolini, parente de Camilo José Cela, nacida en Santiago e filla dun xerente de ferrocarril, realizou o exame de ingreso aos dez anos e inscribiuse en catro cursos por libre conseguindo unha cualificación media de notable³⁵. Neste mesmo curso ingresou, aos trece anos, Blanca Vázquez Agudín, natural de Santiago e filla dun profesor da Normal. Realizou cinco cursos nos que tivo como media a brillante nota de sobresaliente, pero non rematou os estudos neste centro, pois consta que solicitou un certificado de traslado ao Instituto de Oviedo³⁶.

3. As alumnas de bacharelato en Ourense no contexto galego da época

Agora ben, ¿Qué panorama presentaba a matrícula feminina ourensá en relación ás restantes provincias galegas? Aproveitamos o cadro 3, que complementamos co cadro 4, que reflicten estes datos extraídos dos Anuarios estatísticos³⁷.

Constátase que a comezos de século as mulleres galegas, como as españolas (de 1900 a 1910 había un total de 646 alumnas matriculadas nos institutos en España), non demandaban estes estudos, pois, como xa se indicou no inicio deste apartado, este desexo ou inquedanza víase freado por unha mentalidade adversa a que a muller tivera maiores pretensións profesionais e formativas que as orientadas ao ámbito doméstico. Por tal motivo, en 1900 apenas había presenza feminina nestes establecementos e figuraban só tres na provincia da Coruña. Transcorridos uns anos, en 1906, aínda non podemos falar

³² AIOP, *Expedientes académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, caixa 350/2.

³³ AIOP, *Expedientes académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, caixa 309/2-32.

³⁴ AIOP, *Expedientes académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, caixa 244.

³⁵ AIOP, *Expedientes académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, caixa 300-308.

³⁶ AIOP, *Expedientes académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, caixa 309/2-327.

³⁷ Debemos considerar con certa reticencia os datos que nos ofrecen os Anuarios Estatísticos, pois, aínda que son fontes de carácter oficial, non quere dicir que estean exentos de erros. Dicimos isto porque nos Anuarios Estatísticos de Instrucción Pública indicase que en 1910-1911 non había ningunha muller ourensá inscrita no instituto, pero nos rexistros de matrícula de dito centro si consta a presenza de polo menos 6 mulleres que fixeron o exame de ingreso e se matricularon no establecemento.

de normalización da situación, pois unicamente se rexistraron unhas cantas mulleres nos institutos da Coruña e Ourense —que é a que ostentaba xa por estas datas un total de catorce alumnas—, mentres que Lugo, Pontevedra e Santiago non se estrearan aínda. En canto ao incremento porcentual de rexistros femininos nos diferentes establecementos, cabe destacar o de Pontevedra, debido a que partía en 1915 de cifras máis baixas.

Cadro 4.- Evolución da matrícula feminina nos institutos en Galicia e España (1900-1930)

	Galicia		España	
	Matrícula	Evolución	Matrícula	Evolución
1900-01	3	17,6	44	14,5
1906-07	17	100	302	100
1909-10	11	64,7	340	112,5
1915-16	94	552,9	1936	641
1916-17	198	1164,7	2808	929
1917-18	246	1447	3433	1136,7
1918-19	304	1788,2	3730	1235
1919-20	427	2511,7	4409	1459,9
1920-21	572	3364,7	5067	1677,8
1921-22	679	3994,1	5899	1953,3
1922-23	789	4641,1	6566	2174,1
1923-24	811	4770,5	7212	2388
1924-25	906	5329,4	7995	2647,3
1925-26	1153	6782,3	9357	3098,3
1927-28	797	4688,2	8399	2781,1
1929-30	1028	6047	10507	3479,1

(Fonte: elaboración propia a partir dos anuarios estatísticos)

En conxunto debemos apreciar as mesmas etapas que se estableceron ao falar da matrícula do Instituto ourensán, é dicir, tras un momento de vacilacións no primeiro decenio experimentárase un auténtico despegue nos centros galegos e españois (cadro 4) a partir de 1910 pola promulgación da Real Orden do 8 de marzo na que se derogaba a RO de 1888 que obrigaba ás mulleres a consultar á Superioridade para cursar estudos secundarios e universitarios³⁸.

No que atinxe a número de matriculadas, Ourense adquire un rango preeminente ante as demais provincias. Esta supremacía iníciase de forma temperán cando o Instituto da provincia tiña no rexistro de 1906 a 14 alumnas. Pero será especialmente a partir de 1918 cando tome a dianteira e permaneza nesta posición ao longo dos anos.

É necesario comprobar se nos cómputos netos tamén se exhibía unha maior taxa de escolarización (cadro 5).

³⁸ Vid.: P. Ferrer Y Rivero, *Tratado de La Legislación de Primera Enseñanza... Op.cit.*, p. 77.

Cadro 5.- Alumnas de bacharelato por cada dez mil mulleres de máis de dez anos (1920-1930)

	1900	1910	1920	1930
A Coruña	0,10	0,06	2,1	8,8
Lugo	-	-	4,9	8,5
Ourense	-	0,34	6,2	12,9
Pontevedra	-	-	2,2	6,7
Galicia	0,03	0,12	6	10,6
España	1,08	0,42	5,8	11,6

(Fonte: elaboración propia a partir dos censos de poboación e anuarios estatísticos)

O que observamos é que aínda nos anos vinte había unha taxa neta de escolarización bastante baixa, pois só constan entre dúas mulleres —como é no caso de Pontevedra— e seis matriculadas nos institutos por cada dez mil mulleres maiores de dez anos. Agora ben, o salto cuantitativo foi notorio chegados a 1930, cando nalgúns casos se duplicaron ou triplicaron as cifras do anterior decenio. Agora ben, sexa nun caso ou noutro, a provincia de Ourense é das que conta con maior número de matriculadas, superando incluso nos dous decenios a media nacional.

As estatísticas oficiais evidencian un aceleramento da incorporación das mulleres ao ensino secundario, apoiadas tamén por unha lexislación que as obstaculizaba cada vez menos. Pero non deixa de ser moi sorprendente a vantaxe da matrícula feminina ourensá sobre a estatal, duplicándoa ao longo dos anos e diferenciándose principalmente a partir de 1920.

Feitos todos estes cruces estatísticos e atendendo aos resultados obtidos, é o momento de que nos preguntemos, ¿que circunstancias fan que a muller ourensá se aventure a estes estudos de forma máis palmar que o resto do territorio galego e español cando estamos a falar dunha provincia con problemas culturais, escaseza e deterioro escolar e ambiente socioeconómico case medieval? e ¿a que obedece esta situación? ¿Pode tratarse dun fenómeno accidental ou casual?

É difícil aventurarse a dar explicación a este fenómeno, aínda que tampouco cremos que sexa casual ou accidental. Logo así —coa debida reserva e agardando extraer conclusións máis concisas ao facer o estudo sociolóxico das mulleres ourensás rexistradas no instituto provincial— pensamos que entre as posibles causas puidera estar a cuestión sociolaboral, é dicir, sabemos que os estudos de secundaria estaban encamiñados orixinalmente ás clases máis selectas, aquelas que empregarían estes estudos como símbolo de distinción social ou de clase. Con toda probabilidade as mulleres que accederon a estes estudos fixérono cun intento de adaptarse ás inxerencias das clases medias galegas, que primeiro enviaron os fillos e agora empurraban as mulleres —nesta cuestión non diferiría ningunha das provincias e territorios españois. Non obstante, cando o bacharelato tradicional comeza a declinar para dar paso a un novo perfil sociolóxico do alumnado procedente doutras categorías sociolaborais (en maior medida a burguesía media de

comerciantes e funcionarios e empregados e en menor medida os campesiños, artesáns, obreiros, etc.) que antes non previran a utilidade da educación secundaria³⁹, podemos pensar na hipótese —agardando os resultados que se saquen ao facer o estudo das alumnas do Instituto— de que parte das fillas destes grupos menos favorecidos, ante a escaseza de alternativas industriais ou actividade doutra índole favorable á man de obra feminina na provincia ourensá, ao contrario do que acontecía en Pontevedra e A Coruña onde as mulleres poderían ter acceso á industria téxtil, conserveira, pesqueira, tabaqueira, etc., accedían aos estudos secundarios como medio ou tránsito aos estudos de maxisterio ou outras diplomaturas como matrona, comercio, institutriz, etc. En situación similar estaría a provincia de Lugo, de condicións económicas análogas ás de Ourense, onde, por certo, se rexistraba o segundo maior volume de alumnas despois de Ourense. Se isto se confirmase, estaríamos falando de que a provincia comezaba a apuntar a tendencia de formar unha clase media con dedicación ao sector servizos (funcionarios, comerciantes, empregados, etc.), aínda que isto é aínda moi prematuro de confirmar.

3.- Perfil sociolóxico das alumnas do Instituto ourensán do primeiro terzo de século

A análise sociolóxica do alumnado feminino no instituto ourensán permitíranos coñecer o perfil das bachareis e os obxectivos que perseguían, o que nos facilitará desentrañar aquelas cuestións que antes quedaron pendentes acerca de cal podía ser o motivo de que en Ourense se producira unha maior incorporación de mulleres a estes estudos. Para iso contamos cunha fonte de primeira magnitude, como son os expedientes persoais das alumnas que formalizaron a matrícula en dito establecemento⁴⁰.

3.1¿Cando se incorporan as nosas alumnas?

Con anterioridade analizamos pormenorizadamente como foi o proceso de incorporación da muller ourensá, xunto coa galega e a española, á ensinanza secundaria. Observamos etapas, detectamos diferenzas interprovinciais así como grandes distancias entre a matrícula masculina e feminina. Pero agora a nosa intención é empregar a nosa fonte de estudo para concretar a entrada máis ou menos real por decenios.

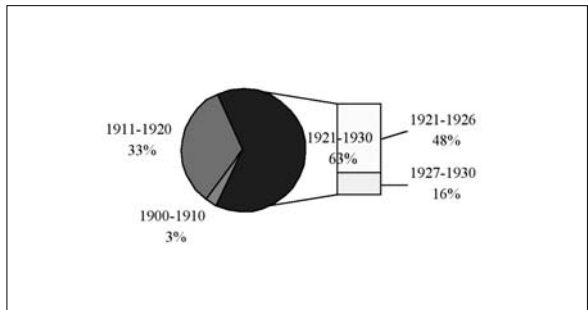
A gráfica que se insire a continuación é bastante explícito (gráfica 1). Nel podemos observar que, se o ritmo de incorporación da muller foi lento no primeiro decenio, no segundo a entrada das mozas no instituto fíxose evidente e notorio, pois vén acompañada, sobre

³⁹ Vid.: Carmen Benso Calvo, “Los inicios de la crisis del Bachillerato... *Op.cit.*, p. 140; “Los destinatarios del Bachillerato en Galicia. Estudio geográfico y social del alumnado ourensano (1850-1910)”, *Revista de Educación*, nº. 305, 1994, pp. 321-352.

⁴⁰ Tras ter a relación nominal das alumnas inscritas nos libros de rexistro dos correspondentes anos, foron consultados un total de 871 expedientes, dos que, aproximadamente, 172 non figuraban ou estaban incompletos. Estes cartapacios, que se atopan no Arquivo do centro, comprendían unha serie de documentos requiridos para formalizar a matrícula, como a partida de nacemento, o certificado médico de gozar de boa saúde, o pago das taxas, expediente académico, etc. A través deles púidose extraer unha suntuosa información adxacente, como o ano e lugar de nacemento, a profesión dos proxenitores, o ano de ingreso, os cursos realizados, as cualificacións obtidas, a titulación acadada e as certificacións solicitadas.

todo, pola publicación de dúas reais ordes que recoñecen ás mulleres uns dereitos negados. Ditas reais ordes son, como xa indicamos, a do 8 de marzo de 1910, cando se lles eximía as futuras alumnas de consultar á Superioridade e a do 2 de setembro, que permitía a posesión dos títulos que habilitaban para o exercicio de profesións. Grazas a esta normativa pasou a ser normal o que ata entón era extraordinario e produciuse un aceleramento nas inscricións no instituto e, como veremos, con posterioridade na Universidade.

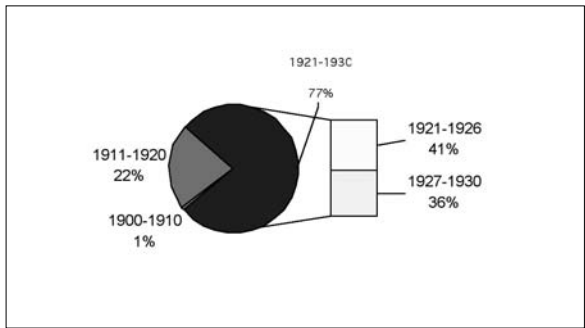
Gráfica 1.- Porcentaxe de ingreso por decenios das alumnas matriculadas no instituto provincial (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos. A.IOP., *Expedientes Académicos*, ordenados alfabeticamente, caixas 350/1, sig. 1.2-22; 350/2, sig. 23-35; 350/3; 352/2, 352/3; 161-189/1; 191-192/1-2; 193/2-3-196/1; 196/2-197; 198-214/3; 216-231; 234-239; 240-243/1; 240-243/1; 244-268; 270/4-273/1; 273/ 2-3-296; 353/3; 300-308/1; 308/2-309/1; 309/2-327; 328)

A maior achega producírase no terceiro decenio, pero como se reflicte na gráfica, hai dous momentos: ata 1926 cunha tendencia alcista. A partir de entón un descenso nas inscricións polas causas anteriormente comentadas para o xeral da matrícula do instituto. A situación é análoga no resto de Galicia, aínda que en España, como se traduce da seguinte representación (gráfica 2) o descenso, aínda que se produce, foi menos acentuado.

Gráfica 2.- Porcentaxe de matriculadas por decenios no total de España (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos anuarios estatísticos)

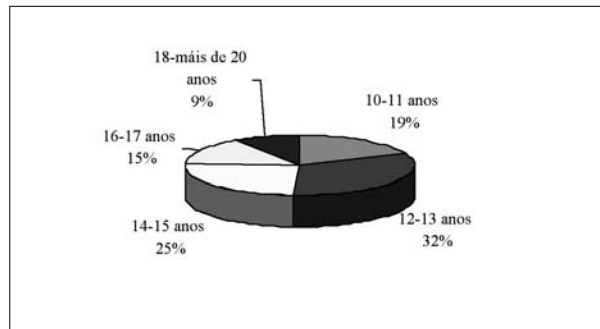
3.2-Modo e idade de ingreso nos centros

Dende a posta en marcha do proceso de creación da ensinanza secundaria pública víñanse contemplando dous requisitos para poder acceder a ela —de carácter administrativo-académico—, como a idade mínima e o exame de ingreso. Dos expedientes consultados podemos indicar que a proba de ingreso era doada, pois só unha mínima porcentaxe de alumnas, o 0,9%, non a superaron aínda que estas nun segundo intento aprobarían. Case a totalidade das mulleres rexistradas conseguiu a nota mínima, o aprobado, e o 1,2% conseguiu o premio ou sobresaliente⁴¹. Neste aspecto cabe salientar, aínda que volvamos sobre iso ao falar das cualificacións e exames finais, que aínda que os alumnos procedían das escolas primarias cunha pésima formación era rarísimo que se suspendera o exame de ingreso.

En canto á idade mínima de ingreso estableceuse nos dez anos, pero observemos se as mulleres ourensás se matriculaban de forma inmediata ao cumprir esa idade ou máis ben a decisión foi sopesada, o que atrasaría a súa incorporación a estes estudos. Partimos da idea de que o feito de que se produza ou non unha demora pode estar suxerindo comportamentos diversos das familias á hora de tomar unha decisión. Nalgúns casos púidose tomar con certa antelación, porque o camiño de acomodarse ás inxerencias das clases medias ourensás xa fora aberto polos homes da familia e agora empurrábase as mulleres. Noutros casos as vacilacións escrupulosas redundaron nun atraso da incorporación das fillas a estes estudos, porque o proceso non estaba de todo normalizado e precisábase un tempo de asimilación.

Tendo en conta isto, procedamos a ver a que idades se viñan incorporando as ourensás a estes estudos (gráfica 3).

Gráfica 3.- Idade na que ingresan as matriculadas no instituto ourensán (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

⁴¹ Das que acadan o Premio temos a Albina Ventúns Lorenzo, Remedios Rodríguez Durán, Concepción Ojea Bóveda, Manuela Novo Rodríguez, Dolores Martínez Rey, Dolores Fernández Rodríguez e Filomena García Solá. As que conseguen o sobresaliente son Blanca Vázquez Agudín, Marta Valencia Novoa, Vicenta Lamas Barreiro e Felisa García Núñez.

Como pode observarse, un 19% do total de matriculadas teñen de dez a once anos⁴², mentres que o 57% teñen entre doce e quince anos —das que son maioría as de trece—, e o resto superan os dezaseis e incluso os vinte anos. Isto fai que reflexionemos sobre o porqué da diferenza entre as matriculadas e conxecturemos que pode subxacer nas mentes e intencións das familias e das matriculadas. Está claro que a incorporación das ourensás a ensinanza secundaria se produciu cunha demora que superaba os tres anos, o que dá mostras de certa vacilación nas familias que finalmente decidiron que as súas fillas cursaran os estudos. ¿A que se debía esa vacilación? Sendo cautelosos poderíamos vulgar que todo era froito da incerteza con que se estaba a asumir este proceso, aínda que sería máis tolerable se se trataba de facer os estudos para un enriquecemento cultural e menos se se pretendía acceder ao mundo universitario.

3.3-Modalidade de matrícula

Non podemos esquecer que, ante unha actitude reticente por parte da sociedade pola incorporación da muller á educación máis alá das básicas de primaria, así como os perigos morais que supuña a convivencia con compañeiros de distinto sexo, maioritarios nos centros de secundaria, a resposta das mulleres fora acollerse a dito ensino de forma libre, presentándose só aos exames e reservándose de acudir ás aulas xunto co resto dos seus compañeiros. Tampouco podía ser doutro xeito na primeira década do século, xustamente ata a RO de 1910. Por tal motivo, as aínda escasas alumnas estudaban en academias ou eran preparadas por medio de preceptores particulares, moitos deles clérigos —por entón e durante todo o primeiro terzo de século non existía a ensinanza colexiada para mulleres. Pero esta situación apenas vai variar coa nova lei. Estas dificultades seguían para os estudos superiores e sobre todo para o exercicio profesional ao que estaban abocados as carreiras, o que propiciaría que as mulleres ampliaran os estudos primarios nas Escolas Normais de Mestras, máxime cando había escasas expectativas laborais⁴³.

Cando se autorizou a matrícula de mulleres nos institutos, non vai diminuír, como xa se viu anteriormente, a matrícula libre, pois non se trataba só dun asunto legal nin de moralidade, evitando a coeducación, senón que había outras razóns de peso como era a existencia dun só centro de secundaria de carácter público na provincia afincado na capital, o que supuña gastos para as familias que residían fóra no caso de que os fillos se trasladaran á capital en réxime de pensión. Pero non só a distancia física do centro, senón tamén a afectiva, e por iso se prefería que os fillos estudaran na casa a cargo dun titor ou preceptor, achegado á familia, máxime ao tratarse das fillas.

As fontes manexadas permítennos saber cales eran as opcións das alumnas ourensás así como observar a tendencia ao longo deste terzo de século.

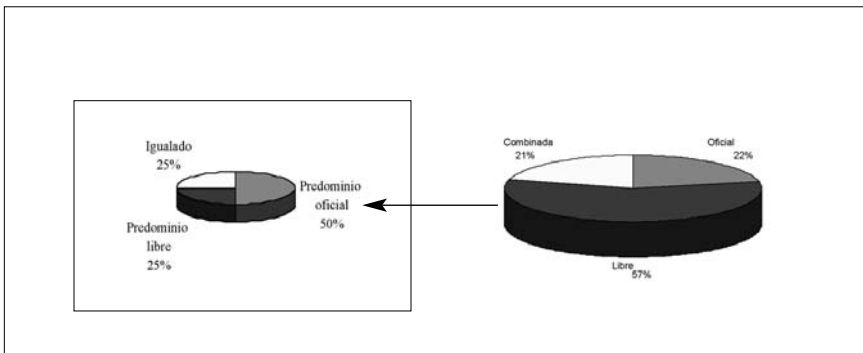
⁴² Están incluídas tres mulleres que segundo as fontes tiñan nove anos cando ingresaron, pero que ao longo do curso cumprían os dez anos.

⁴³ Vid: Consuelo Flecha García, “La incorporación de las mujeres a los...” *Op.cit.*, pp. 172-173; *Las primeras universitarias... Op.cit.*, p. 175.

Nos expedientes Académicos do alumnado feminino rexistrado nestes anos no instituto imos estudar a porcentaxe que realiza os estudos por unha modalidade ou outra, os cambios que se aprecian ao longo dos anos e a relación da opción escollida coa procedencia das alumnas cos resultados obtidos.

En primeiro lugar, a distribución do alumnado feminino por modalidade de matrícula represéntase na gráfica 4, onde pode observarse como entre vinteunha e vintedúas alumnas de cada cen fan os estudos de forma oficial e combinada, respectivamente, e as restantes, maioritarias, rexístranse na ensinanza non oficial. Agora ben, na opción combinada hai unha tendencia a realizar os primeiros de forma libre e os segundos de maneira oficial, cun predominio desta última, o cal é indicativo de que estas mozas se van integrando paulatinamente no ambiente do centro e van tendo un maior coñecemento da súa vida interna, o que as fai máis confiadas para formalizar unha matrícula oficial.

Gráfica 4.- Modalidade de matrícula das mulleres ourensás no instituto provincial(1900-1930)

Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

Pero a esta situación non hai que atribuírle un carácter sexista, pois os seus homólogos viñan a ter un mesmo comportamento, de tal xeito que a porcentaxe de mozos matriculados por oficial durante este terzo era dun 25,2%, libre un 41,5%, combinada un 26,5% (con predominio da oficial sobre a libre) e colexiada un 6,9%⁴⁴. Polo tanto, as cifras de matriculados totais no instituto pola modalidade oficial van ser inferiores ás libres —exceptuando o primeiro lustro de século—, o que pon de manifesto que para o crecente número de clientes provenientes cada vez máis dos núcleos de poboación rurais da provincia, o centro viña a ser insuficiente, e buscaban outros recursos para formarse, como academias, colexios privados, preceptores, etc. Tamén a fórmula de realízalos de forma combinada viña a ser unha maneira de resolver as cuestións tanto económicas como académicas⁴⁵.

⁴⁴ Carmen Benso Calvo, "Los inicios de la crisis del Bachillerato ... *Op. cit.*, p. 138

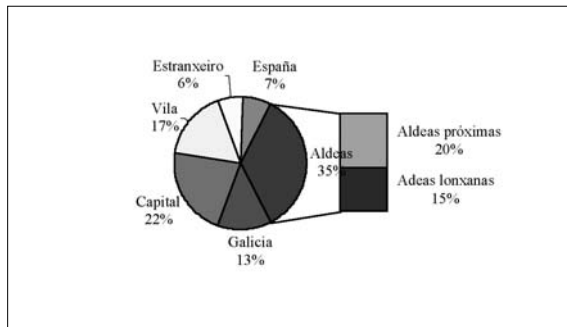
⁴⁵ Estes aspectos están moi ben traballados no estudo de Carmen Benso sobre o alumnado do Instituto, ao que nos remitiremos en moitas ocasións para establecer as comparacións pertinentes. Vid.: Carmen Benso Calvo, "Los inicios de la crisis del Bachillerato ... *Op. cit.*

En definitiva, ao longo do primeiro terzo de século o alumnado feminino, e tamén masculino, vai preferir a matrícula libre á oficial, debido á maior preferéncia dos pais a que os seus fillos se preparen privadamente (con máis razón no caso das fillas), e porque o aumento do alumnado nestes estudos non vai parello á creación de novos establecementos públicos, polo que os excedentes de matrícula se van destinar aos privados, que si comezan a implantarse, aínda que estes supoñan uns esforzos económicos maiores para as familias. Debemos agardar á chegada da República para que a implantación de novos establecementos estatais permita unha maior achega de alumnos que se rexisten de forma oficial

3.4- Procedencia xeográfica das alumnas

A estimulación cultural e o desenvolvemento da educación non veñen só da man das lexislacións ditadas polas instancias políticas que teñen un importante papel á hora de querer levar adiante un programa formativo para o ben da súa comunidade. Factores como a procedencia xeográfica e social das persoas están na base das repercusións das normativas e programas formativos que se dirixen dende as instancias administrativas. Pero, como ben é sabido, cando se regulan aspectos educativos non sempre se teñen en conta as peculiaridades físico-xeográficas de cada zona, e tampouco as súas características socioeconómicas. Polo tanto, aquela non adoita ser garante ou panacea para as conquistas culturais que se pretendían⁴⁶.

Gráfica 5.- Procedencia natural das alumnas do instituto provincial (1900-1930)

(Fonte: AIOP, Registros de Matriculas do curso 1900-1901 a 1930-31, Caixas 345, 346, 347, 141.2)

Ao instituto comezaron a acudir mulleres procedentes de distintas partes da xeografía da provincia de Ourense, establecidas nas seguintes categorías: capital, vilas (cabezas de partido), aldeas, outras provincias de Galicia, España e estrañxeiro. Feita esta clasifi-

⁴⁶ Temos o exemplo da Lei Moyano que, para dar cumprimento ao seu artigo 102 en Galicia, tivo que ser readaptada promulgándose a RO do 18 de outubro de 1859. Vid.: V.F. Ascarza, *Diccionario de Legislación de la Primera Enseñanza*, Madrid, Magisterio Español, 1923, pp. 343-344; Antón Costa Rico, *Escolas e Mestres...* *Op.cit.*, p. 58.

cación vexamos cal é a porcentaxe de cada grupo. A gráfica 5 permite indicar que a achega máis salientable de mulleres ao instituto procede de entidades poboacionais rurais pequenas e diversas, un 35%, das cales o 20% corresponde a aldeas próximas á capital e o 15% a núcleos afastados. Tal diferenciación ten como pretensión coñecer o radio de acción do Instituto da capital, é dicir, ver o grao de influencia que exercía dita entidade en función da súa localización. Seguido destes, a capital está representada por un destacado 22% e as vilas por un 17%. O resto das matriculadas procede de fóra da provincia.

Aclaremos un pouco máis as razóns destas porcentaxes.

1) Entidades xeográficas da provincia Ourense

a) *A capital*: a cidade vai cambiando paulatinamente a súa morfoloxía, mellorando as súas infraestruturas e enriquecendo as súas comunicacións conforme evoluciona demograficamente. Un importante continxente de poboación de dentro da provincia e de fóra vaise ver atraído por ela, aínda que a medra económica sexa aínda moi lenta. Non obstante, é moi importante destacar a renovación social que se está a producir, pois da antiga fidalguía pásase a unha burguesía comercial que rexentará un importante número de comercios, coa consecuente aparición dun grupo de asalariados con certo poder adquisitivo. Neste ambiente, cada vez máis dinámico, vanse dar os ingredientes necesarios para que florezca o interese cultural (con especial relevancia destacamos a Xeración Nós, onde ilustres escritores e intelectuais, seducidos polo compromiso cultural, deixaron a súa pegada⁴⁷). Con todas estas premisas, obviamente a capital favorecería que os mozos e mozas, a maioría descendentes desta incipiente burguesía e daquela fidalguía, agora urbana, deran continuidade aos seus estudos.

As mozas, fillas de pais comerciantes, avogados, veterinarios, médicos, etc. que teñen acceso a dito establecemento non só gozan da vantaxe de residir preto del senón que ademais deleitábanse dun ambiente moito máis propicio e tolerante que comezaba a ver normal a súa incorporación aos estudos secundarios, os que sen dúbida lles reportarían uns beneficios substanciais para acceder á Universidade ou a outros estudos e tamén para ocupar postos laborais que comezaban a proliferar na capital.

Estas mozas veríanse en gran vantaxe con respecto a outras que, por non residir na capital, poderían quedar privadas de fornecer a súa cultura. A achega deste nutrido grupo

⁴⁷ Sobre o Ourense de comezos de século, a súa evolución e transformación existe un nutrido número de publicacións dos que podemos citar: Ramón Otero Pedrayo, *Temas ourensáns*, escolma de traballos de Otero Pedrayo preparados por Alfonso V. Monxardín e Xoán. C. Rivas Fernández, Ourense, Caixa Galicia, 1996; Fernando Fulgosio, *Crónica de la provincia de Ourense*, Valladolid, Maxtor, 2002; José Adrio Menéndez, *Del Ourense antiguo (1830-1900)*, La Popular, Ourense, 1935; Vicente Risco, *Geografía General del Reino de Galicia*, (dir.: F. Carreras y Candi), Tomo XI, Ourense, tomo 2º, La Coruña, Ediciones Gallegas, 1980; María Teresa González, *Evolución demográfica de la provincia de Ourense, 1900-1970*; Universidad de Santiago, Facultade de Filosofía e Letras, Departamento de Historia, 1973; Enrique Bande Rodríguez e Madarnás, *Ourense no século XIX*, Ourense, Deputación provincial de Ourense, 1995; Marcos Valcárcel, *A cidade da xeración Nós*, Ourense, Caixa Galicia, 1995; VVAA. (dir.: Jesús de Juana e Fco. Xavier Castro), *VIII Xornadas de Historia de Galicia: aspectos Históricos de Ourense*, Ourense, Deputación Provincial, 1995; Alberto Pascual Carballo, *Más de 100 años en la vida de Ourense. Escuela Provincial de Artes y Oficios*, Ourense, Deputación Provincial, 1996; Domingo Rodríguez Teijeiro, "Ourense contemporáneo" en *Historia de Ourense... Op.cit.*

de clientes orixinarios ou residentes na capital é moi elevada, dun 22%, en comparación cos outros territorios que tiñan potencialmente máis adolescentes que podían acceder ao Instituto. Polo tanto, o bacharelato en Ourense, tal como acontecía no resto de España, era un fenómeno fundamentalmente urbano.

b) *Cabezas de Partido*: Cabezas de partido: o ambiente semiurbano —vilas—, por ser unha entidade a medio camiño entre o mundo urbano e rural, goza por unha banda do nacemento dunha sociedade máis dinámica —pois xorden actividades que comparten coas cidades, aínda que en menor contía—, pero por outra banda aínda se sente vinculado ao espazo rural, co que comparte moitos aspectos e que intrinsecamente adoita continuar á rémora dunha mentalidade irredenta coa tradición. Esta dupla característica non impedirá que comecen a participar as mulleres de forma interesante neste proceso educativo, pero cunha proporción baixa en relación coas súas potencialidades.

Destas entidades proviñan mulleres a cursar os estudos de secundaria, como así o testemuñan os rexistros de matrícula e expedientes académicos. Existe representación de todas, aínda que a participación é dispar e é a vila do Carballiño a que máis mulleres incorpora a estes estudos, exactamente vinteúnha, seguida de Verín con dezanove, Allariz con dezaseis, Xinzo de Limia con nove, Celanova e Ribadavia con sete, Viana do Bolo con seis, Bande con catro e O Barco de Valdeorras con dúas. A priori non observamos que esta distribución teña que ver coa proximidade ou afastamento ao centro, pois hai vilas afastadas, como a de Verín, que teñen maior cota de mulleres que outras máis próximas.

c) *Partidos xudiciais*: recollemos agora información sobre a procedencia das alumnas por partidos xudiciais. A gráfica 6 amosa que é o de Ourense o que achega maior alumnado, seguido do Carballiño, Verín e Allariz. Máis atrasados son os demais partidos xudiciais.

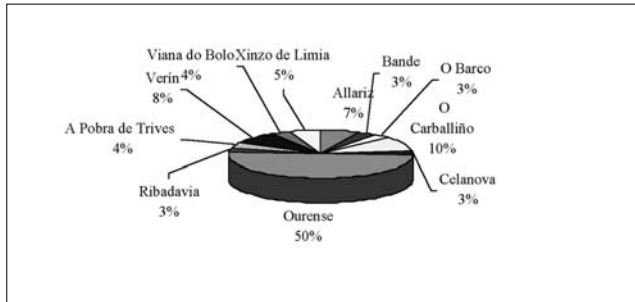
Das mulleres da provincia que se matricularon en secundaria, unha maior porcentaxe procedía do partido xudicial de Ourense, quedando os demais cunha exígua representación. Aínda así podemos distinguir diferentes áreas de participación: unha zona de maior influencia e atracción por parte do instituto que comprende a capital e o seu contorno próximo, que achega o 50% do alumnado, unha zona de mediana influencia nos partidos do Carballiño, Verín, Allariz e Xinzo de Limia con distinto grao de contribución, que vai do 10% do Carballiño ao 5% de Xinzo de Limia, e unha terceira, menos representativa, que comprendería os partidos de Viana do Bolo, O Barco de Valdeorras, Ribadavia, Celanova, A Pobra de Trives e Bande, que achega entre o 4% e o 3%.

Entre os diferentes factores que poden dar explicación a este reparto⁴⁸ estaría, por un lado, a proximidade ao instituto, e polo tanto, da residencia familiar pois, obviamente, o afastamento destes provocaría un maior custo para o alumnado ao ter que sufra-

⁴⁸ En anteriores estudos mencionamos os factores que explicarían os niveis de influencia do Instituto nas distintas zonas xeográficas de Ourense que serían: a proximidade da zona ao centro educativo, número de escolas primarias desta, poboación e alfabetización. Vid.: Carmen Benso Calvo, "Los destinatarios del bachillerato en Galicia. Estudio geográfico y social del alumnado ourensano (1850-1910)", *Revista de Educación*, nº. 305, 1994, pp. 338-340.

gar os gastos de manutención. Por iso é comprensible que sexan as da capital as que máis se matriculen.

Gráfica 6.- Procedencia das alumnas por partidos xudiciais de Ourense (1900-1930)

(Fonte: AIOP., Rexistros de Matriculas do curso 1900-1901 a 1930-31, caixas 345, 346, 347, 141.2)

d) *As entidades pequenas ou aldeas*: que o ámbito rural é o que achega o maior número de alumnas é obvio, pois pensemos que a provincia de Ourense era eminentemente rural. Pode observarse nas fontes consultadas que son un elevado número de aldeas ourensás as que contribúen a engrosar as matriculas do instituto, pero tamén é certo que existe unha gran cantidade deles que non saen á luz. Van ser en gran medida os máis próximos á capital os que fagan a achega máis dilatada⁴⁹. Sen dúbida temos que ver nisto a atracción que exerce o centro sobre estas aldeas limítrofes, así como un maior coñecemento ou vinculación coa cidade por parte das familias que envían as súas fillas ao instituto. Son os máis representativos porque fan unha achega maior de mulleres ao instituto os seguintes (ordenados en orde crecente): Amoeiro, Cudeiro, Gustei, Nogueira de Ramuín, Xunqueira de Ambía, Punxín, Cea, Maceda, Maside, San Cibrao e Canedo.

A medida que nos afastamos da capital o influxo do instituto será menor pois a relación destas aldeas coa cidade sería menos intensa⁵⁰. Non obstante, hai unha importante

⁴⁹ Consideráronse aldeas próximas aquelas que se atopan nun radio inferior a 30-40 km da capital e entre as que citariamos: A Rabaza, Alongos, Amoeiro, Armariz, Barra de Miño, Barbantes, Cambeo, Canedo, Cartelle, Casardomato, Castrelo do Miño, Cea, Coles, Cudeiro, Esgos, Gustei, Luintra, Liñares, Maceda, Maside, Os Peares, Pereiro de Aguiar, A Peroxa, Punxín, Sandiás, San Cibrao de Viñas, San Amaro, A Valenzá, Vilamarín, Xunqueira de Ambía e de Espadanedo, Xuvencos.

⁵⁰ Consideráronse núcleos poboacionais afastados os que se atopan a un radio superior a 40-50 km, entre os que citariamos: A Veiga, A Bola, A Rúa, Albarelos, Baños de Molgas, Baltar, Os Blancos, Boborás, Brués (Boborás), Castro Caldelas, Calvos de Randín, Castrelo Val, Entrimo, Feces de Abaixo, Ganade (Xinzo), Humoso (Viana do Bolo), Lobeira, Lovios, A Mezquita, Mixós, Montederramo, Muiños, O Bolo, Oimbra, Padrenda, Parada do Sil, Pazos (Verín), Petín, Porqueira, Pixeiros (Viana), Queizás (Verín), Rairiz de Veiga, Ramirás, Reádegos, Riós, Riocaldo, Santa Cristina, San Esteban, Sarreaus, Trado, Trasmiras, Vences (Verín), Ventas da Barreira, Vilamartín de Valdeorras, Vilaríño, Vilardevós, Xagoaza.

representatividade de núcleos rurais do leste e sueste provincial, algúns deles, como é o caso da Veiga, sorprende polo número de mulleres matriculadas no instituto e que son naturais desa zona. As aldeas que con máis frecuencia figuran son (en orde crecente): Castro Caldelas, Muíños, Albarelos, Castrelo do Val, A Gudiña, Riós, A Rúa, Calvos de Randín e A Veiga.

2) *Resto de Galicia*

Tamén hai alumnas procedentes do resto de Galicia, o 13%. Desta porcentaxe o 53,7% provén de Pontevedra e trátase da provincia que fai unha maior contribución de mulleres ao Instituto, que proceden da Cañiza, Forcarei, Lalín, Pontearreas, A Ramallosa, Ribadumia, Silleda, Tui, Vigo, Vilagarcía, Caldas de Reis, Cambados, Moaña, etc. As outras provincias galegas tamén aparecen representadas por un número considerable de mulleres; temos A Coruña cun 24,5%, que proveñen de Santiago, Ferrol, Ortigueira, Corcubión, etc., e Lugo que achega o 21,6%, que provén sobre todo de Chantada, aínda que tamén hai algunha de Monforte, Pantón, Quiroga, Sarria, Sober, etc.

Estas mulleres virían realizar os estudos neste instituto nalgúns casos de forma ex profesa e noutros porque se atopan afincadas na cidade debido a que os seus pais veñen trasladados á capital por razóns de traballo (as ocupacións fundamentais son a profesión liberal, funcionarios e empregados).

3) *Resto de España*

Que a capital nestes anos gozaba dun certo dinamismo vese reflectido pola procedencia de xentes de diversos lugares de España. As razóns son fundamentalmente sociolaborais, pois a maioría dedícase a profesións liberais, son militares trasladados, funcionarios, empregados, etc. As fillas destas familias van supoñer un 7% do total de inscritas. Hai representación de varias provincias estatais⁵¹, pero son especialmente aquelas que se atopan máis próximas as que fan unha achega maior. Do 7% do total das que proceden do Estado, as de León supoñen o 17,24%, de Oviedo son o 12,06%, de Zamora, igual que Madrid, o 8,6%, de Barcelona o 6,8% e de Burgos, Valladolid e Salamanca son un 5,1% respectivamente. Das provincias restantes a achega é exígua, simplemente dun 1,7%.

4) *Estranxeiro*

Tamén contamos no instituto con mulleres procedentes de fóra das nosas fronteiras, fenómeno normal no centro. Trátanse de emigrantes retornados que proceden daqueles destinos a onde acudiran para poder mellorar a súa economía. Cando regresan, a ocupación principal será a de comerciante —se observamos a gráfica final pódese observar como o 50% dos pais das mulleres que se rexistran nestes anos no instituto se dedican ao comercio. Unha delas procede de Odessa (Rusia) e trátase de Iliá Zibarsky, nacida en 1905, pero non sabemos máis nada dela por falta de documentación.

⁵¹ Álava, Alacante, Baleares, Barcelona, Burgos, Córdoba, León, Logroño, Madrid, Navarra, Oviedo, Palencia, Salamanca, Santander, Sevilla, Soria, Tarragona, Toledo, Valencia, Valladolid e Zamora.

Estas mulleres supoñen o 6% do total de matriculadas e son oriúndas de Arxentina o 40%, de Cuba o 35,5%, de Brasil o 13,3% e de Costa Rica, Chile, México, Brasil e URSS o 2,2% cada un.

Visto todo o anterior cabe preguntarnos ¿que carácter adopta o bacharelato ourensán con relación á procedencia do alumnado feminino? Grosso modo poderíamos dicir que o instituto, dado que se ve nutrido maiormente por unha poboación feminina rural, vai ter prioritariamente ese carácter. Pero non nos levemos a engano, pois isto é unha circunstancia do peso porcentual que ten o ámbito rural sobre o urbano na provincia de Ourense destes anos (cadro 6).

Cadro 6.- Evolución e porcentaxe da poboación na provincia por entidades

	1900	1930	<i>Porcentaxe das matriculadas por procedencia en relación co total da provincia (en base á media calculada de 1900, 1910, 1920 e 1930). Por cada 10.000 habitantes</i>
<i>Rural</i>	<i>315.489 (80,2)</i>	<i>329.898 (77,9)</i>	<i>9</i>
<i>Urbana</i>	<i>15.194 (3,8)</i>	<i>21.579 (5,09)</i>	<i>110</i>
<i>Semiurbana</i>	<i>62.402 (15,8)</i>	<i>71.911 (16,9)</i>	<i>16</i>

(Fonte: elaboración propia a partir dos censos de poboación, Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, Censo de la población de España de 1900, Madrid, Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, 1902; Censo de la población de España de 1930, Dirección General de Estadística, Madrid, 1931; e os Expedientes Académicos)

Estes datos confirman a natureza eminentemente rural da provincia ourensá, aspecto que apenas se vai modificar durante o primeiro terzo de século. Isto podería facer pensar que o noso instituto gozara de certa singularidade e resultará paradoxal con respecto ao resto dos establecementos de España nos que o paradigma era o aspecto urbano, pero non é así. Tamén o instituto ourensán tiña ese carácter, pois hai que considerar que a capital e as vilas supuñan entre o 19,6% e o 21,9% respectivo do total da poboación ourensá e que fixeron unha achega da matrícula feminina ao bacharelato entre o 37% e o 36%. Pola contra, a poboación rural supuña entre un 80% e un 77,9% ourensán e participou na matrícula entre o 29,6 e o 38,2%.

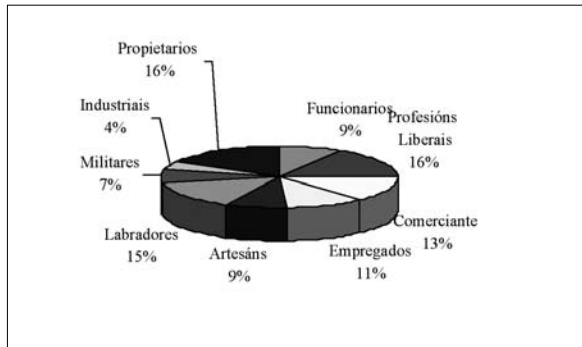
3.5- Nivel socioeconómico das alumnas

O desenvolvemento económico da provincia era moi limitado, cun predominio de poboación rural, maiormente agrícola. Inherentes a estas características estarían, como xa se comentou, unha mentalidade aferrada ao pasado e uns costumes moi arraigados na tradición, que en moitos aspectos suporán atrancos para a incorporación da muller ao ensino secundario. Fronte a esta maioría afloraban na provincia grupos sociais minoritarios máis selectos que xa animaran os seus fillos homes a realizar estudos de bacharelato e que agora incitarían as fillas.

Atendendo a estas premisas vexamos cal era a orixe social das mulleres matriculadas no Instituto provincial. De novo, os expedientes das alumnas e en concreto a partida de nacemento (ou de bautismo) permite coñecer a profesión paterna e ás veces a materna das alumnas do instituto. De toda a mostra estudada (un total de 871 expedientes) nun 63% de expedientes figuraba a información desexada. Baseándonos nesta información realizouse unha agrupación en categorías sociolaborais —tal como establecemos no primeiro capítulo desta investigación—, que dá idea, aínda que de forma simplificada, da estrutura social da provincia e de cales son as categorías que en maior contía incitan as súas fillas a realizar estudos de secundaria⁵².

Vexamos agora cal é o índice de representatividade de cada unha delas no alumnado feminino do Instituto (cadro 7).

Cadro 7.- Profesión dos pais das alumnas ourensás matriculadas no instituto (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

A simple vista reflíctese a presenza dun amplo espectro de categorías sociais, aínda que en diferente volume. Sobresaen sobre todo as profesíons máis emerxentes e máis favorecidas economicamente (de procedencia urbana), como son as profesíons liberais (como médicos, avogados, veterinarios, farmacéuticos, etc.), comerciantes, xentes da banca e funcionarios de grupos elevados (profesores da Normal, catedráticos, etc.). Outras categorías de certa solvencia económica, como empregados (no comercio, traballadores de banca, etc.) e, en menor medida, os funcionarios (profesores, administración pública, correos, ferrocarril, etc.) tamén concorren nos rexistros de matrícula feminina. Logo hai unha contribución do mundo rural, non desprezable e moi destacable: son as

⁵² Seguimos as pautas doutros estudos anteriores. Vid. Carmen Benso Calvo, "Los destinatarios del bachillerato en Galicia. Estudio geográfico... *Op.cit.*, p. 342; "Educación y sociedad en Ourense a mediados del siglo XIX. La puesta en marcha del nuevo Instituto Provincial", *Revista Historia de la Educación*, nº 9, 1990, Isaura Varela, *La Universidad de Santiago 1900-1936. Reforma universitaria y conflicto estudiantil*, A Coruña, Edicións do Castro, 1989.

fillas de propietarios e de labradores, que supoñen o 16% e o 15% respectivamente do total de matriculadas —logo veremos se esta porcentaxe é representativa no conxunto provincial—. Finalmente as descendentes de artesáns, as fillas de industriais (moi escasos na provincia) e as dos militares son os grupos que teñen unha menor representatividade neste conxunto.

Agora ben, ¿que porcentaxe supón cada unha destas categorías en relación co volume provincial? Temos que ver que as porcentaxes que reflicte a gráfica son sobre a mostra do alumnado feminino inscrito no instituto, pero debemos comprobar o seu peso relativo e específico en relación co conxunto provincial. A gráfica 7 permítenos ver cal era o total provincial de cada categoría socioprofesional en 1920⁵³; e é máis preciso. Analicemos cada unha das categorías.

Gráfica 7.- Porcentaxe de matriculadas por categorías en relación ao volume provincial de cada grupo en 1920

	Poboación total na provincia por categorías en 1920	Porcentaxe en relación co total provincial	Porcentaxe en tantos por cen de matriculadas por cada categoría en relación co total provincial	Porcentaxe en tantos por 1000
Propietario	69.086	16,7	0,10	1
Profesión liberal	732	0,17	9,8	98
Comerciante	1.444	0,35	4,01	40
Funcionario	1.568	0,38	2,4	24
Empregado	245	0,05	19,1	191
Artesán	6.044	1,46	0,62	6
Labrador e xomaleiro	53.339	13,41	0,11	1
Militar	771	0,18	3,8	38
Industrial	2.036	0,49	0,88	8
Poboación improdutiva ou inactiva	274.241	66,48		
Total	412.460	100		

(Fonte: elaboración propia a partir do censo de poboación de 1920 e os expedientes académicos do alumnado feminino do instituto)

• *Propietarios*: é difícil concretar que se entende por esta categoría. Estudos diversos⁵⁴ incitan a pensar que fai referencia a unha actividade centrada na terra e estaríamos a falar de donos dunha explotación que non traballan directamente senón que as subcontratan, arrendan, etc., obtendo polas rendas os seus ingresos. Pero ten un carácter bastante

⁵³ Escolleuse este ano, porque, dado que a mostra do alumnado feminino abarcaba o primeiro terzo de século, pode ser o que mellor represente a situación de toda a época estudada.

⁵⁴ Vid.: Isaura Varela, *La Universidad de Santiago 1900-1936... Op.cit.*, p. 191; Carmen Benso Calvo, "Los destinatarios del bachillerato... *Op.cit.*, p. 344.

heteroxéneo, pois van ter cabida antigos propietarios arrendatarios, así como campesiños redimidos dos foros, aínda que moitos destes últimos se encadren mellor na categoría de labradores ou campesiños. Na provincia ourensá, en 1920, podemos dicir que, de aproximadamente 69.086 propietarios en toda a provincia, o 97,4% (que serían 67.446) estaban ligados ao campo, é dicir, son propietarios de terras.

Pero tamén se podería incluír nesta categoría a aqueles que viven principalmente do produto de locación dos seus inmobles e que na provincia ourensá serían aproximadamente en 1920 uns 1.582 máis 58 arrendatarios (formarían o 2,6% restante do total da porcentaxe provincial deste grupo).

No instituto o 16% das alumnas bachareis son fillas de propietarios. Aínda que se poida pensar que estamos ante unha achega importante, só supón o 0,10% do seu grupo (ou o que é o mesmo, só un de cada mil propietarios). Polo tanto, atopámonos ante unha exígua representación deste grupo na matrícula feminina do instituto. Hai que pensar que moitos deles serían campesiños reconvertidos a propietarios que non teñen o poder adquisitivo suficiente como para enviar as súas fillas a estudar bacharelato, pois o máis prioritario é extraer o beneficio da súa recente pertenza.

- *Profesión liberal*: non podía faltar este grupo de titulados universitarios; neste caso falamos de veterinarios, médicos, avogados, notarios, enxeñeiros, arquitectos, procuradores, peritos, dentistas, etc., que representan o 16%. Son os que emerxen na capital e provincia, con certa relevancia, a medida que transcorren os anos e adoitan ser ocupacións da burguesía alta, da fidalguía que accede á capital, das clases aristocráticas tradicionais, etc. En 1920 había cerca de 732 persoas con profesión liberal, o que supuña o 0,17% do total da poboación. Por iso, a representación no instituto adquire un gran peso específico, dado que 98 persoas de cada mil que exercen a profesión liberal envían as súas fillas ao instituto. As súas posibilidades económicas, así como a súa formación cultural, permiten un recoñecemento dos estudos secundarios como medio de perpetuarse na escala social. Ao mesmo tempo, ao seren categorías instruídas e supostamente informadas, estarán máis embebidas das novas ideas renovadoras que ven á muller con capacidade suficiente para acadar niveis sociais elevados ou pretenden darlle unha educación esmerada e refinada propia da súa clase e do seu rango. Un gran número deles son orixenarios de Galicia e do resto de España. Xa na provincia adoitan proceder das vilas e da capital.

- *Labradores*: Coñécense por tales a aqueles que cultivan directamente unha terra propia ou allea. A heteroxeneidade é propia desta categoría social, pois hainos caseiros, arrendatarios, propietarios e xornaleiros. Eran un grupo moi numeroso na provincia; non en van supuñan o 13,41% da poboación total (uns 55.339), pois a economía ourensá apoiábase fundamentalmente na agricultura.

O 15% das alumnas matriculadas no instituto procede desta categoría, o que pode conducir a engano ao parecer que se trata dunha representación elevada do mundo rural e agrícola na matrícula feminina do instituto. Pero nada máis lonxe da realidade, pois o peso específico desta representación é moi exíguo, tan só do 0,11%, o que indica que tan só un campesiño de cada mil inscribe a súa filla no instituto. Proceden a maioría deles principalmente das vilas e aldeas da provincia, tanto afastadas como próximas á capital, pero

tamén os hai que veñen doutras rexións de España limítrofes e próximas a Galicia como son Zamora, León, Palencia, etc.

- *Comerciantes*: nas partidas de nacemento figuran con esta connotación xeneralizada, pero enténdese que comprende os predominantes na provincia, como son os alimentarios, hostaleiros, libeiros e papeiros, téxtil, almacenistas, banqueiros, drogueiros, etc. Recoñecen que os estudos supoñen unha mellora social e, cunha mentalidade máis de acordo coa época, animan as súas fillas a proseguir os estudos. Ocupan o cuarto lugar co 13% de mulleres inscritas no Instituto. Trátanse, na maioría dos casos, de comerciantes afincados en Ourense capital ou cabezas de partido, que contan cunha certa solvencia económica dentro do que é o panorama xeral ourensán. Na provincia representaban en 1920 o 0,35% da poboación, o que indica que non era un grupo moi numeroso aínda. Por iso é moi importante a contribución deste grupo á matrícula feminina do instituto, pois corenta comerciantes de cada mil alentan as súas fillas a estudar bacharelato.

- *Empregados*: forman o quinto grupo máis numeroso, co 11%, e é que o xurdimento dunha rede comercial e administrativa cada vez máis densa na provincia e capital abriu as expectativas a unha parte da sociedade. O seu peso específico é o máis elevado de todas as categorías e sitúase no 19,1% o que quere dicir que 191 empregados de cada mil envían as súas fillas a estudar bacharelato. O seu número vai medrando na capital e vilas, aínda que lentamente, en función da creación dunha rede comercial, industrial e de servizos na provincia e, por iso, en 1920 contabilizábanse tan só aproximadamente 254 empregados, o que supón o 0,06% da poboación total provincial. Estes empregados traballan en distintos sectores, como a banca, comercios varios, hostalería, transportes, etc., afincados maiormente nun ambiente urbano e semiurbano. Estes, como clase media, quizais queiran emular os grupos privilexiados, pero, sobre todo, como contan cun certo poder adquisitivo máis ou menos seguro, permítense proporcionar ás súas fillas unha cultura maior.

- *Artesáns*: na cidade e resto da provincia o oficio de artesán contaba cunha longa traxectoria histórica ao ser un medio de vida que aseguraba un traballo continuo por ofrecer produtos moi demandados. Contabilizábanse na provincia aproximadamente 6.044 obreiros artesáns. Son forneiro, zapateiro, tintureiro, albardeiro, follateiro, xastre, prateiro, ebamista, reloxeiro, muñidor, etc. Normalmente son obradoiros pequenos e familiares ao cargo do mestre, que adoita ser o pai de familia e cuxos coñecementos se suceden de proxenitores a fillos, chegando a darse o caso de que a muller continúe co taller unha vez que morra o home. En todo caso, quizais por tal motivo, non adoita ser o grupo que máis achega faga no alumnado feminino do instituto, pero si vai haber unha gran diferenza con respecto aos homes, dado que os fillos de artesáns son os menos representados nos rexistros de matrícula, polo que todo fai pensar que os proxenitores lles reservaban para eles a profesión manual ou os estudos de Artes e Oficios. En relación co seu grupo, só seis artesáns de cada mil fan a inscrición das fillas no instituto.

- *Funcionarios*: este grupo pode ser un tanto heteroxéneo, pois nel hai que aludir a funcionarios de rango superior, medio e inferior. Nos expedientes atopáronse referencias a funcionarios de cadros inferiores, como escribentes, de correos, da administración, pericial de aduanas, capataz de obras públicas, telegrafistas, xefes de estación. En menor

contía aparecen os funcionarios de cadros elevados e alúdese a catedráticos e a algún profesor da Normal. O grupo de funcionarios era bastante numeroso na provincia, pois viñan a ser un total de 1.565 en 1920, pero en canto á súa participación como grupo nos rexistros de matrícula feminina é baixa, pois só 24 funcionarios de cada mil teñen as súas fillas inscritas no instituto. Os que o fan probablemente estea motivado porque o requirimento dun título para o exercicio da súa profesión de funcionario facía posible que incentivasen as súas fillas a cursar máis estudos para que gozaran desas mesmas posibilidades ou para mellorar o status social.

Todos eles, como centralizan as súas funcións dentro da capital, son maiormente procedentes desta, aínda que tamén os hai que proceden das aldeas preto da capital, do resto de Galicia e España.

- *Militares*: tamén constan nos expedientes fillas de militares que poderían incluírse no grupo dos funcionarios. Trátase principalmente de altos cargos militares co rango de altos funcionarios da Administración, como gardas civís, tenentes, sarxentos, capitáns, etc. quedando totalmente á marxe os soldados rasos. Na provincia contabilizábanse un total de 771 en 1920, pero destes só unha pequena porcentaxe envía as súas fillas a estudar bacharelato, aproximadamente 40 de cada mil. Representan o 7% do total de inscritas, igual que os artesáns, e estes altos cargos, por seren un grupo influente na cidade e contorno, incitarían as súas fillas a realizar uns estudos que as enriqueceran máis e deran a altura social adecuada. A maioría destes altos cargos eran de fóra de Galicia e proviñan de diferentes lugares de España.

Entre funcionarios e militares suman un total do 16% de inscricións femininas, o que situaría a toda a categoría entre as primeiras, xunto cos liberais e propietarios. O seu peso específico ascendería a 6,4% ou, o que é mesmo, sesenta e catro funcionarios de cada mil adoitan mandar as súas fillas aos estudos secundarios, polo que sería o terceiro grupo que máis aparece nos expedientes académicos das alumnas inscritas no instituto.

- *Industriais*: finalmente o grupo menos numeroso, o 4%, son os industriais. Tamén é certo que é o menos cuantioso da provincia por ser esta eminentemente rural. En 1920 hai un 0,49% da poboación total que se dedica á industria e deste só unha pequena parte envía as súas fillas ao instituto, oito por cada mil industriais da provincia, preto da participación dos artesáns pero moi lonxe dos empregados, funcionarios, comerciantes, militares e profesións liberais, o que quere dicir que se trata de industriais pouco solventes, aínda nunha fase artesanal rudimentaria con pouca capacidade de investimento. Nas partidas non chega a ser explicativa a que tipo de industria se refire; probablemente moitos estiveran ligados ao artesanado, de aí que puidera cometerse algún erro de clasificación. Non obstante, podemos saber que na provincia existían diferentes sectores industriais, como son as industrias alimentarias (muiñeiros, panadeiros, viños, etc.), artes gráficas, como imprenta, encadernación, fotografía, etc., industria téxtil, madeira, etc. Proceden moitos de Galicia e do estranxeiro, probablemente emigrantes retornados, que se afincan na capital con miras a aproveitar o devir económico e fomentar unha maior demanda a unha sociedade cada vez máis diversificada.

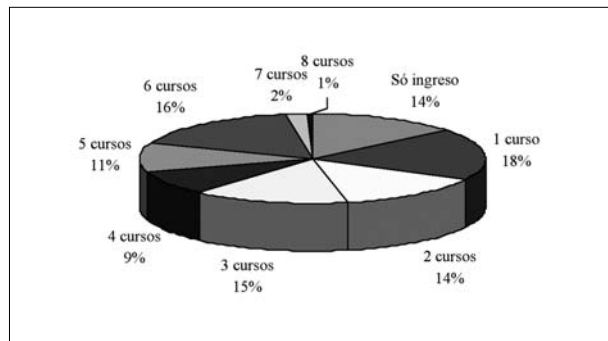
3.6-Rendemento académico

Acabamos de ver como as novas clientas dos estudos de bacharelato procedían dun amplo abano social onde os grupos socioprofesionais máis modestos ían suplantar as categorías máis elitistas, pero cómpre saber o grao de éxito dos estudos que realizan estas alumnas. Por iso, preguntámonos *¿en cantos cursos se matriculan as alumnas? ¿Realizan todos os cursos de bacharelato ou, pola contra, abandonan os estudos? E, se é así, ¿a que é debido? ¿Podemos pensar que os abandonos son producidos polo fracaso nos estudos ou porque estas mulleres só pretendían acadar unha cultura de adorno?, ¿que cualificacións logran as mulleres? ¿Cantas obteñen a titulación? e, finalmente, ¿depende todo isto da procedencia da condición socioeconómica?*

3.6.1-Cursos que realizan

Cabe esperar que unha vez formalizada a matrícula nun centro de secundaria o obxectivo sería culminar os estudos. Pero a teor da información que nos transmiten os expedientes académicos das alumnas, púidose comprobar que non era así. Por iso, comezaremos analizando cantas destas mulleres só realizan o ingreso e que media de alumnas figuran realizando de un a seis cursos, que eran os anos que duraba o bacharelato. Os resultados son os que amosa a gráfica 8.

Gráfica 8.- Distribución do alumnado feminino de bacharelato polo número de cursos no que figura matriculado (1900-1930) (en porcentaxe)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

Na gráfica 8 podemos comprobar que aproximadamente había un 14% de mulleres que realizaron tan só o exame de ingreso sen matricularse posteriormente en ningún curso. Tratábase de ingresos superados satisfactoriamente —exceptuando unha pequenísima porcentaxe—, o cal quere dicir que a estas mulleres nada lles impedía efectuar os trámites administrativos de inscrición. Isto dá mostras de que aínda nos atopamos nunha etapa de tenteos e dúbidas que poñen en tea de xuízo a vontade das mulleres. Parece

ser que os homes tamén sufren este revés e un 12% deles só realizan o exame de ingreso pero despois non figuran en ningún curso escolar⁵⁵.

Como pode observarse no cadro 8, a dinámica é practicamente similar nos dous sexos. O maior vulto de abandonos prodúcese nos tres primeiros anos de bacharelato, aínda que é superior nas mulleres que nos homes, un 47% fronte ao 41,9%, e nos cursos posteriores a redución dos abandonos é plausible e paritario nos dous sexos. Varias poden ser as causas desta tendencia, aínda que unha das máis evidentes sería que o alumnado se conformara con realizar tan só o bacharelato elemental —cando este se implanta en 1926— sen aspiracións a encamiñarse aos estudos superiores, o que suporía un grande esforzo económico para as familias. Tratemos agora de centrarnos noutras hipóteses para comprender o porqué do abandono das alumnas do instituto.

Cadro 8.- Cursos que realiza o alumnado total do instituto provincial(1900-1930) (%)

	Homes	Mulleres
Só ingreso	12,1	14
1 curso	20,2	18
2 cursos	10,7	14
3 cursos	11	15
4 cursos	8,8	9
5 cursos	11,3	11
6 cursos	17,8	16
7 cursos	4,5	2
8 cursos	3,6	1

Fonte: os datos dos varóns foron tomados de Carmen Benso Calvo, "Los Inicios de la crisis del Bachillerato Tradicional en Galicia (1900-1930)", *Revista de Historia de la Educación*, 17, 1998, pp. 150-151. Os datos das mulleres son os resultados obtidos dos expedientes académicos das alumnas)

Como podemos observar no cadro 9 a través dos expedientes académicos, son moitas as que tramitan documentación de traslado, tanto a outros institutos de Galicia — sobre todo Pontevedra— como á Escola Normal de Ourense, onde lles serían revalidados os cursos realizados para finalmente acadar a titulación en maxisterio. A causa de que moitas mulleres optasen por continuar estudos na Escola Normal podería atoparse na Lei de 1903 no artigo 9 que indicaba que as disciplinas aprobadas nos institutos xerais e técnicos para o bacharelato serán de aboamento nas Escolas Normais para a carreira de Maxisterio⁵⁶. Son bastantes as que plantan os estudos no terceiro ano e acadan a titula-

⁵⁵ Vid.: Carmen Benso Calvo, "Los inicios de la crisis del Bachillerato tradicional en Galicia ..., *Op.cit.*, pp. 150-151.

⁵⁶ Manuel de Guzmán, *Vida y muerte de las Escuelas Normales*, Barcelona, PPU, 1986, p. 127.

ción en bacharelato elemental e, posteriormente, acceden á Escola de Mestras tanto de Ourense como doutras provincias —por exemplo, León, a onde vai un cuantioso número de mulleres. Outras obteñen o grao de bacharel, das que unha pequena parte accede aos estudos de maxisterio, outra diríxese cara á Universidade de Santiago de Compostela e a maior parte dá por finado o seu periplo de estudante. En definitiva, as porcentaxes de mulleres que desertan son moito maiores cantos menos cursos realizan, de tal xeito que no primeiro e segundo curso a maior parte das alumnas non prosegue os estudos nin neste centro nin noutros, mentres que as que fan entre tres e catro cursos tenden a encamiñarse á Escola Normal. Pero debemos seguir indagando nas razóns que empuxaron a unha porcentaxe de mulleres a abandonalos.

Cadro 9.- Distribución das alumnas por cursos que realizan con relación a se continúan ou non os estudos (en porcentaxe)

	Escola Normal	Certificados a outros centros	Tituladas	Nada	Total
1 curso	25,4	20,1		54,3	100
2 curso	35,9	16,8		47,1	100
3 cursos	42,3	10,8	18,4	28,2	100
4 cursos	22,4	15,5	41,3	20,6	100
5 cursos	12,8	7,1	62,8	17,1	100
6 cursos	4,7	8,4	74,5	12,2	100
7 cursos	7,6		92,3		100
8 cursos	25		50	25	100

(Fonte: elaboración propia a partir dos expediente académicos)

Centrémonos nas alumnas que abandonan e das que temos constancia de que non realizaron ningún trámite administrativo, como puido percibirse a maior parte delas inscíbense entre unha e cinco disciplinas —especialmente en lingua castelá, caligrafía, aritmética, xeometría, nocións de historia ou relixión—, é dicir, nin tan sequera chegan a matricularse en todas as disciplinas do curso nin a escoller as propias dese nivel, senón que fan unha escolleita de materias de varios niveis, o que dá mostras de que existe unha premeditación das materias que lles resultan máis proveitosas. A maior parte das mulleres matricúlase en orde crecente nas materias de Historia de España, Francés, Debuxo, Xeografía de España, Lingua latina, Nocións de historia, Xeografía de Europa, Relixión, Caligrafía, Xeometría, Xeografía xeral, Aritmética e Lingua castelá. Como podemos observar, son as disciplinas que se impartían nos dous primeiros cursos de bacharelato as que supuñan unha ampliación dos saberes adquiridos na ensinanza primaria. Cobra especial interese a Xeometría, que é unha das disciplinas nas que máis se matriculan estas mulleres, así como o Debuxo, dúas aprendizaxes que poderían aplicarse nos labores. Outras materias apreciadas son o Francés, polo gusto de coñecer unha lingua estranxeira, o Latín, para achegarse á cultura clásica; a Historia e Xeografía, dúas materias de carácter humanístico xunto con materias máis básicas como a Aritmética, Caligrafía e Lingua castelá para capacitarse máis en cuestións numéricas e gramaticais, e, finalmente, a Relixión, como base esencial da formación moral, tan prezada na formación das mulleres.

Os abandonos explícanse, primeiro, pola concepción de que estes estudos servían, e así o consideraban os proxenitores, para adquirir certos saberes, ampliándose un pouco a cultura xeral e, segundo, polo cambio de aspiracións académicas debido á reconsideración dos pais que antes vían estes estudos como un medio para promoverse socialmente⁵⁷, e no caso das mulleres motivado sobre todo porque socialmente non se consideraba oportuno que estas tiveran moitas pretensións intelectuais e laborais como se criticaban en certos artigos da prensa ourensá:

“Hay una población escolar femenina desmesurada, y bien se ve estos días de exámenes y de proximidad de los cursillos de Magisterio...y es para destacarlo y para lamentarlo también. Para lamentarlo, porque Dios sabe cuántos males nos provendrán y no pocos ya a la vista, ya palpados, ya sentidos, de este extravío del mundo...”

Díganlo los jóvenes de ahora universitarios, que hallan a sus compañeras deliciosas, como...compañeras, pero sin que a ninguno, o a cuán pocos, se le ocurra casarse con alguna, ni hacerle siquiera el amor. Es que les falta, a tantas, a la mayoría, eso que nadie enseña, pero que en otros trabajos que no sean los del hogar se pierden irremediablemente”⁵⁸

3.6.2-Cualificacións que obteñen as alumnas do Instituto

O rendemento académico vai ser visible nas cualificacións que acada o alumnado no seu período escolar. As mulleres que se inscriben no instituto, tanto por libre como por oficial, estarían sometidas, de igual xeito que os seus compañeiros, a unha serie de probas establecidas nos meses de abril e maio, onde verificarían a aprendizaxe acadada en cada unha das materias nas que se inscribiu. Estas probas rexíanse pola lexislación vixente do momento, dende Romanones ata Callejo. Romanones estableceu dous modelos de exame anual diferentes segundo a opción da matrícula (oficial ou libre).

As cualificacións simplificábanse ao aprobado e suspenso⁵⁹ pero podíanse efectuar outras probas para acadar notas máis elevadas —notable e sobresaliente⁶⁰— con posibilidade de optar a premio, solicitándoo ao director do centro⁶¹. Agora ben, dado que existía, por parte dos tribunais, demasiada brandura e pouco rigor á hora de vulgar as probas, limitouse a porcentaxe de sobresalientes e notables que o profesor podía dar na súa materia.

⁵⁷ Vid.: Carmen Benso Calvo, “Los inicios de la crisis del Bachillerato tradicional en Galicia ...”, *Op.cit.*, pp. 155-157.

⁵⁸ “Temas de Orense. Fuera del hogar”, *La Región*, 26-5-36, p. 1

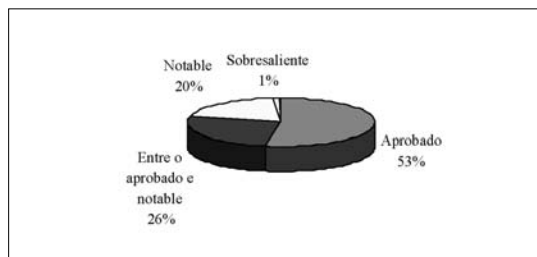
⁵⁹ Segundo o ministro Romanones, a segunda ensinanza adoecía de ser máis extensiva que intensiva e por iso indicaba a necesidade de impor maior rigor. E, dado que era habitual que se chegara a aprobar a alumnos tras suspender reiteradamente unha materia e chegara a obter o título, no artigo 21 do RD de 12 de abril de 1901 prescribía que aqueles alumnos suspensos dúas veces en xuño e outras dúas en setembro en dúas materias, ou tres veces en xuño e tres veces en setembro nunha materia, non poderían continuar os seus estudos.

⁶⁰ Segundo o artigo 20 do RD de 12 de abril de 1901, a cualificación de sobresaliente outorgada polo catedrático daba dereito á matrícula de honra nunha disciplina do curso inmediato seguinte. Esta matrícula de honra era gratuítas para os que o solicitaran. “R.D. do 12 de Abril de 1901”, *La Gaceta de Madrid*, 14 de abril de 1901, pp. 200-201.

⁶¹ Podían optar a premio na segunda quincena de xuño os alumnos e alumnas cualificados de sobresaliente. Os premios daban dereito á matrícula de honra nunha disciplina do curso normal inmediato. Artigo 20 do RD de 12 de abril de 1901, *La Gaceta de Madrid*, 14 de abril de 1901, p. 201.

Vexamos cales son as cualificacións medias que obteñen. A gráfica 9 representa a súa distribución. Polo que podemos observar, un 99% das mulleres supera con éxito as materias nas que se inscribe. Destas, o 53% obtén unha cualificación suficiente e destas o 6,7% obtén un aprobado bastante baixo, pois ten materias que suspendeu e o 20% ten unha media máis elevada por presentar nalgunha disciplina algunha nota elevada. O 26% serían as alumnas que teñen no seu expediente cualificacións que van dende o aprobado ao notable (sería o que hoxe en día recoñeceríamos como ben) e destas o 16% presentan unhas cualificacións máis próximas ao notable; o 14% obteñen notable, algunhas delas presentan no expediente algunhas materias coa máxima cualificación, e o 1% do alumnado obtén sobresaliente.

Gráfica 9.- Cualificacións obtidas polas alumnas do instituto provincial (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

En liñas xerais, as materias onde as alumnas obteñen as mellores cualificacións son Relixión, Aritmética, Latín, Lingua castelá, Xeografía de España e Xeografía de Europa. Pero nas que a maioría acada o aprobado son en Francés, Caligrafía, Ximnasia, Fisioloxía e Hixiene e Ética e rudimentos de Dereito. Pero lonxe de ver expedientes mediocres temos exemplos de numerosas mulleres, un 9,1%, que optaron a premio nalgunha das disciplinas o que dá mostras do esforzo e interese por conseguir un expediente brillante, como por exemplo Felisa Conde Gamboa, natural de Burgos, que presenta no expediente catorce premios, ingresara no instituto no ano 1921 á idade de trece anos. Ao rematar os estudos solicitaría traslado á Universidade Central de Madrid⁶². Concepción Vázquez Feijoo, natural de Celanova e filla de nai solteira, consegue dezaseis premios pero ao obter o título de bacharel non realiza ningún trámite⁶³. Encarnación Padilla, que en ingresa no 1918 con dezaseis anos, vai ter premio en dezasete disciplinas. Ao finalizar os estudos trasládase á Escola Normal⁶⁴. Tamén habería que destacar as que teñen matrícula de honra, como é o caso de Carmen Iglesias Alaez⁶⁵ que tivo catro e Pilar Fernández García⁶⁶, once.

⁶² AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 350/3.

⁶³ AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 309/2.

⁶⁴ AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 244.

⁶⁵ Carmen Iglesias Alaez, nacida en Ourense, ingresa no 1926 á idade de once anos no instituto. Realiza os estudos de forma combinada e ao titularse trasládase á Escola Normal de Ourense. AIOP., *Expedientes académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 193/2-3.

⁶⁶ Pilar Fernández García, natural de Ourense e filla dun comerciante, ingresa no instituto no ano 1927 aos trece anos de idade. Realiza os estudos de forma combinada e unha vez que se titula solicita certificado á Universidade de Santiago de Compostela.

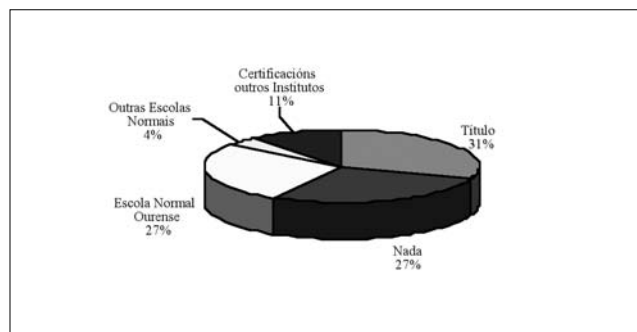
Tamén cabería facer mención das que obtiveron expediente excepcional, pois acadaron en todas ou case todas as materias a nota máxima, o que as distingue do resto das súas compañeiras. Algunhas serían as mencionadas anteriormente, ás que lles engadiríamos alumnas como Lía Río Anta, nacida en 1893 en Ourense e filla de avogado. Ingresou no centro en 1905, realiza os estudos por libre e obtén finalmente o título⁶⁷. Blanca Vázquez Agudín, natural de Santiago, onde naceu en 1892, e filla dun profesor da Normal, ingresa no centro en 1905, onde realiza dous cursos por oficial tras os cales solicita certificado a un instituto de Oviedo⁶⁸. María Cid López, filla dun comerciante, nace en Ourense no ano 1900. Ingresou no centro en 1912, onde permanece durante catro cursos por oficial para solicitar certificado á Escola Normal de Ourense⁶⁹. María Brey Mariño, natural da Pobra de Trives, realiza un curso por libre no centro para trasladarse a un instituto a Bilbao, e Carme Santo Berjano, natural de Ourense, quen a partir de 1927 realiza os tres cursos de bacharelato elemental e solicita traslado á Normal⁷⁰.

3.6.3-Traxectoria das alumnas: certificados, graos e título:

En relación a todo o que anteriormente comentamos queda saber cal é a traxectoria das alumnas do instituto e facer balance dos resultados. Deste xeito daremos respostas ás seguintes preguntas: ¿cantas se trasladan e a onde se trasladan? ¿cantas non acadan a titulación? ¿cantas acadan a titulación e que fan despois? ¿que diferenza hai con respecto aos homes?.

Miremos o resultado na gráfica 10:

Gráfica 10.- Destino das alumnas matriculadas no instituto provincial (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

⁶⁷ AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 273/2-3-296.

⁶⁸ AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 309/2-327.

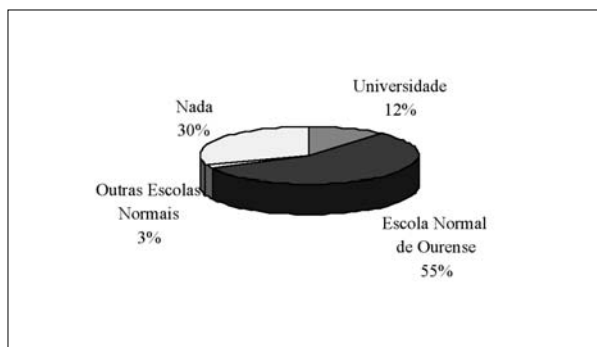
⁶⁹ AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 198-214/3.

⁷⁰ AIOP., *Expediente académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente, 350/2 e 353/3.

A gráfica repártese entre o 42% que solicita certificacións académicas para trasladarse a outros centros, o 31% que culmina os estudos e o 27% que renuncia. Un 11% vai continuar os estudos noutros institutos, preferentemente de Pontevedra (onde había estudos de comercio, opción laboral interesante para as mulleres da época), Santiago, Lugo, Oviedo, Bilbao, etc. A doitan ser as fillas de pais con profesións flotantes, sobre todo militares e funcionarios. Unha gran parte encamiñase aos estudos de maxisterio nas Normais de Pontevedra, Lugo e León, pero sobre todo á Escola Normal de Mestras de Ourense. O 31% das alumnas vaise titular, fronte ao 27% que fracasa, posiblemente polas razóns que anteriormente comentamos. Os traslados tamén se producían entre o alumnado masculino do instituto, que tendía a encamiñarse tamén aos estudos de maxisterio, comercio ou artes industriais na provincia de Vigo.

As alumnas que finalizaron os estudos e aprobaron os exames anuais acadarían o título de bacharel. Acabamos de ver que do total de matriculadas foron un 31% as que conseguiron a titulación. ¿Que fan a continuación?.

Gráfica 11.- Destino das alumnas tituladas no instituto provincial (1900-1930)

(Fonte: elaboración propia a partir dos expedientes académicos)

Como indica a gráfica 11, non todo ten que rematar cando se acada a titulación no bacharelato, aínda que para moitas o obxectivo xa estivera cumprido, como é o caso do 30% das tituladas que non teñen unha maior aspiración académica nin profesional. O restante 70% das tituladas dá continuidade á súa formación, decantándose o 58% pola Escola Normal, ben sexa a de Ourense ou ben outras próximas como a de Vigo, Pontevedra ou León. A razón de que moitas mulleres optaran por continuar na Escola Normal era porque a Lei de 1903 no artigo 9 preveía que aos que superaran todas as disciplinas e exercicios de bacharelato podería conferírseles o título de Mestre Elemental, unha vez que aprobaran as disciplinas de pedagogía e practicasen na escola anexa á Normal ou instituto durante o tempo que considere suficiente o Mestre rexente —con anterioridade o 2 de xuño de 1868 di que estes bachareis poderían aspirar ao diploma de

aptitude para mestre, único requisito para exercer a profesión⁷¹. Un 12% das tituladas accederá á Universidade de Santiago de Compostela e algunhas á Central de Madrid. Son aquelas que ambicionan unha maior formación académica, que culminará nunha titulación profesional de carácter liberal⁷².

⁷¹ Manuel de Guzmán, *Vida y muerte de las Escuelas...* Op.cit., p. 127; Ministerio de Educación y Ciencia, *Historia de la educación en España: de las Cortes de Cádiz a la Revolución de 1868*, Tomo II, Breviarios de Educación, Madrid, 1989, pp. 307.

⁷² Algunhas destas ilustres alumnas serían Joaquina Rodríguez Caminero, Felisa Conde Gamboa, Antonia Avilés de Vega, Paz Parada Pumar, Pilar Fernández García, Paz Raimúndez Fernández, Alicia Romero Gallego, Remedios Torres Abeledo, Esperanza Trigo Gómez, María del Carmen Parada Font, Áurea González y González, Gloria Sánchez Borrajo y Encarnación Rivera Gran, María del Carmen Legido Pascual, María Eugenia Pereira Rodríguez, María Encarnación Martínez Macía, Obdulia Martínez Macía, Concepción Rocafull Usich, Esperanza Trigo Gómez, María del Pilar Pérez Guerrero e María Asunción Rionegro Bautista, María Rosa Pérez Pérez, María del Carmen Otero Pombar, Dolores Fernández Vázquez, María Pilar Vilar García e Irene Álvarez Veras AIOP, *Expedientes Académicos*, cartapacios ordenados alfabeticamente e *Memoria del curso académico 1917-1918*, Ourense, Imprenta Popular, 1918, pp.24-25; *Memoria del curso académico 1919-1920*, Ourense, Imprenta Popular, 1919, p. 31; *Memoria del curso académico 1920-1921*, Ourense, Imprenta Popular, 1920, p. 27; *Memoria del curso académico 1920-1921*, Ourense, Imprenta Popular, 1920, p. 27.